

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Кафедра класичної філології

Глущенко Л. М.
Назаренко О. Ю.
Романюк І. А.

ІСТОРИЯ АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Частина I

Підручник для студентів гуманітарних факультетів

Львів – 2018

Рецензент:

- Бандровський О. Г. канд. іст. наук, доц. каф. археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка
- Третякова К. В. канд. філол. наук, доц. каф. методики викладання іноземних мов Рівненського державного гуманітарного університету
- Загайська Г. М. канд. філол. наук, доц., зав. каф. румунської та класичної філології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Рекомендовано до друку

*Кафедрою класичної філології факультету іноземних мов
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 27 вересня 2017 р)*

Глущенко Л. М., Назаренко О. Ю., Романюк І. А. Історія античної культури: підручник для студентів гуманітарних факультетів / Л. М. Глущенко, О. Ю. Назаренко, І. А. Романюк. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 161 с.

Відповідальний за випуск:
доц., канд. філол. наук Домбровський Р. О.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка,
2018

ЗМІСТ

I. Суспільно-політичний устрій Стародавньої Греції	
1. Суспільно-політичний устрій Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	8
2. Суспільно-політичний устрій Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	11
3. Суспільно-політичний устрій Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	12
3.1. Ранньогрецька тиранія	16
3.2. Давньогрецький поліс	19
3.3. Аттика під владою евпатридів.....	23
4. Суспільно-політичний устрій Греції в класичний період (V– IV ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	29
5. Політичний устрій Лакедемону (для самостійної роботи).....	37
6. Суспільно-політичний устрій Греції в елліністичний період (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	42
Питання для повторення	46
Список рекомендованої літератури.....	47

II. Сільське господарство Стародавньої Греції

1. Сільське господарство та аграрні відносини Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	50
2. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	51
3. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	55
4. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в класичний період (V– IV ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	61
5. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в елліністичний період (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.) (для самостійної роботи).....	66
Питання для повторення.....	72
Список рекомендованої літератури	73

III. Економічний розвиток Стародавньої Греції.....

1. Економічний розвиток, ремесло Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	74
--	----

2. Економічний розвиток, ремесло Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	75
3. Економічний розвиток, ремесло Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	77
4. Економічний розвиток, ремесло Греції в класичний період (V– IV ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	80
5. Економічний розвиток, ремесло Греції в елліністичний період (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	88
Питання для повторення.....	91
Список рекомендованої літератури	91
IV. Велика грецька колонізація	
1. Основні напрями грецької колонізації (для аудиторної роботи).....	93
2. Причини колонізації (для аудиторної роботи).....	98
3. Особливості заснування колоній (для аудиторної роботи).....	100
4. Античні міста Північного Причорномор'я (для аудиторної роботи).....	104
5. Кочові народи Північного Причорномор'я	

(для самостійної роботи).....	110
6. Наслідки грецької колонізації (для самостійної роботи).....	117
Питання для повторення.....	118
Список рекомендованої літератури	119
V. Торгівля у Стародавній Греції	
1. Торгові відносини Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	127
2. Торгові відносини Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для самостійної роботи).....	129
3. Торгові відносини Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	130
4. Торгові відносини Греції в класичний період (V– IV ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	125
5. Торгові відносини Греції в елліністичний період (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.) (для самостійної роботи).....	127
Питання для повторення.....	129
Список рекомендованої літератури	130
VI. Архітектура Стародавньої Греції.....	

1. Архітектура крито-мікенського періоду (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	132
2. Архітектура гомерівського періоду (XI–IX ст. до н. е.) (для самостійної роботи).....	139
3. Архітектура архаїчного періоду (VIII–VI ст. до н. е.) (для аудиторної роботи).....	141
4. Архітектура класичного періоду (V–IV ст. до н. е.) (для аудиторної роботи).....	144
5. Архітектура елліністичного періоду (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.) (для аудиторної роботи).....	146
Питання для повторення.....	150
Список рекомендованої літератури	154
Іменний покажчик.....	156

I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Суспільно-політичний устрій Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

Найдавніша цивілізація на території Греції отримала у дослідників античності назву крито-мікенської, оскільки її центрами були послідовно острів Крит і місто Мікени на території материкової Греції. Переживши періоди підйому та занепаду, вона проіснувала приблизно від 2000 до 1200 р. до н. е.

Крито-Мікенська цивілізація почала формуватись у XVIII–XVII ст. до н. е., а свого розквіту досягає у XVI–XI ст. до н. е. Цей час прийнято називати Мікенською епохою, за назвою найбільшого політичного та економічного центру материкової Греції, розташованому в Арголіді, – міста Мікени. Основними центрами мікенської культури були палаци, відкриті в Мікенах (палац легендарного царя Агамемнона), Тиринфі (Арголіда), Пілосі (Мессенія), Афінах (Аттіка), Фівах і Орхомені (Беотія), Іолці (Фессалія). Давнє ахейське царство мало свої колонії на островах Егейського моря і на західному узбережжі Малої Азії. Ахейські держави були рабовласницькими, але рабовласницький лад мав ще примітивний характер.

Державою управляв цар (у написах він називається *ванака*). Безпосереднім помічником царя був воєвода – *лавагет*, який здійснював військове керівництво, а в мирний час – поліцейську охорону держави, міг звільняти окремих осіб від повинностей, збирав податки. У підпорядкуванні царя та воєводи були інші посадовці – *телести*, *басилевси* (басилеї) та інші. Басилевси очолювали окремі області, що входили до складу держави, вони розподіляли також роботи серед місцевих ремісників. На чолі кожного з поселень стояли місцеві управителі, свого роду сільські старійшини. Певну роль в управлінні відігравали народні збори, в компетенції яких була, зокрема, здача землі в оренду.

Цар, воєвода, басилеї та інші вищі посадові особи були великими землевласниками. Одиницею виміру землі слугувала так звана міра зерна. Величина земельних володінь царя (його теменосів) дорівнювала 1800 мірам зерна, воєводи – 600 мірам, в той час, як земельні ділянки пересічних пілоських землевласників не перевищували 9–10 мір зерна. Землею володіли також жерці та жриці, у розпорядженні яких були храмові землі. Водночас із приватними землями існував і громадський земельний фонд, який здавали в оренду. Серед орендарів громадської землі були як великі, з середовища знаті, які користувалися більшими ділянками, так і дрібні, одні з яких орендували храмові землі, а інші – громадські (10–11 мір зерна). Жінки брали участь в оренді так само, як чоловіки. Все землеробське населення сплачувало царю податки.

Крім того, існувала велика кількість другорядних посад –

приймальників, контролерів, людей, що відали борговими списками, глашатаїв, листонош та інших. Особливе становище займали ремісники найрізноманітніших професій: ковалі, каменярі, кравці, столяри, гончарі, зброярі, ювеліри і навіть парфумери. За свою роботу вони отримували з казни пайку, яка складалась із ячменю та інших продуктів. Неявку на роботу відмічали у спеціальних документах та карали за неї. Ковалі перебували у привілейованому становищі. Вони були звільнені від постачання бавовни, що було обов'язковим для решти населення. Метал для своїх виробів вони отримували від держави і саме їй здавали свою продукцію. Держава монополізувала найважливіші галузі ремісництва і встановила найсуворіший контроль за розподілом та споживанням сировини, передусім металу. Землероби і ремісники були політично безправними і не брали участі в управлінні державою.

На найнижчому щаблі суспільства перебували раби, працю яких використовували у різних галузях господарства. Написи свідчать про те, що тільки в палацовому господарстві Пілоса працювало не менше трьох тисяч рабів, головно жінок.

На Криті в цей період існувала особлива форма влади – теократія, коли світська і духовна влада належали одній людині. Цар був і головним жерцем і суддею. Держава складалася з областей, якими керували царські намісники. Заморські території, захоплені критянами, перебували під керівництвом місцевих царів і платили данину.

Таким чином, на грецькому материку і на Криті існували

ранньокласові держави з відносно розвиненими формами державного життя.

2. Суспільно-політичний устрій Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

У гомерівський період суспільство поділялось на роди, фратрії³⁵ та філи³⁴. Головними ознаками грецького роду були: походження по батькові, заборона шлюбів всередині роду, право усиновлення родом, право взаємного успадкування всередині роду, володіння родовим майном, право обрання й усунення родових старійшин, наявність спільного акрополя, участь у родових святах.

Філи мали свою територію, жертovníк. Їх очолювали філо-басилеї, які поєднували функції царя і жерця. У племені могло бути декілька філо-басилеїв. Функції басилеїв у мирний час були досить скромними: під час загальнонародних свят басилей приносив жертву богам. За це він отримував кращий земельний наділ, різні подарунки, приношення. Його владу не можна вважати царською – це був більше вождь племені або роду. В межах філи чи фратрії басилей виконував функції жерця. Знатніші басилеї вимагали продовження свого правління.

Найшанованіші громадяни входили до складу ради старійшин (геронтів), членами якої могли бути і молодші представники старих і багатих родів. Їхні наради відбувались на площах або на бенкетах у

басилеїв.

Рабство в цей період мало патріархальний або домашній характер. Раби, фактично, входили до складу сім'ї. Потрапляючи під владу господаря, раб ставав власністю, яку можна було продавати або дарувати. Головну роль у господарстві відігравали вільні общинники. Жінки-рабині виконували всю домашню роботу, статус господаря визначався кількістю рабинь, які обслуговували його дім.

Гомерівське суспільство було складною системою з ознаками розшарування. Воно поділялось на знать, вільних общинників, а також людей, які опинились в залежності від них.

3. Суспільно-політичний устрій Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

VIII ст. до н.е. у Греції – це період економічного і політичного панування родової знаті, влада якої була заснована на примітивних формах землеволодіння і рабовласництва.

У результаті завоювання земель господарями та підкорення землеробського населення виникли родоплеменні общини завойовників – греків. Земля була розділена між родами, оскільки приватної власності на неї ще не існувало, вона виникла тільки у результаті подальшого тривалого розвитку. Населення, що обробляло цю землю, перейшло у власність окремих родів, тобто було перетворене на рабів роду. Кожен рід, у свою чергу, передавав

ділянки землі усередині відведеного йому клера¹¹ у спадкове володіння окремим сім'ям цього роду. Рід розпадався на великосімейні общини, що склалися іноді з чотирьох-п'яти поколінь однієї і тієї ж сім'ї: дідової, батькової, синів, внуків і правнуків. При розростанні такого сімейного об'єднання внуки або правнуки могли розділитися, утворюючи нові великосімейні общини, причому такий поділ звичайно супроводжувався і поділом сімейного клера. Общини, що розросталися, утворювали нові об'єднання „родичів”, пов'язаних між собою загальними економічними, релігійними і кровними інтересами.

Плем'я (філа) в цей період відіграло важливу роль для об'єднання всіх родів і фратрій в єдину общину. Про це ясно свідчать закони спадкоємства майна: якщо в сім'ї вмирили її чоловічі представники, старша донька родоначальника одружувалася з одним із членів роду з переданням йому в тимчасове користування земельного наділу сім'ї. Старший син від цього шлюбу продовжував сім'ю діда по материнській лінії, одержував його ім'я і до нього переходила власність цієї сім'ї. Якщо дівчину з певних причин не могли видати заміж у межах роду, її повинні були видати заміж у межах фратрії, а якщо і це не вдавалося, то у межах філи. Філа давала можливість організації всіх родин в єдиний колектив, і найважливіші рішення общини приймали філою.

Крім того, філа об'єднувала всіх чоловіків у загальну чоловічу організацію, у так звані „чоловічі будинки”, успадковані від родового ладу. У багатьох грецьких общинах того часу існувало й спільне

споживання їжі серед чоловіків, до якого подекуди допускали жінок і дітей. Велике значення мали чоловічі об'єднання для прийому нових членів у рід, фратрію, а отже, й у філу. Батько, звичайно, представляв своїх синів, що досягли віку військової служби, членам свого роду і фратрій. Прийом у фратрію, а через фратрію в цивільний колектив общини супроводжувався фізичними випробуваннями для хлопців, а потім спільним бенкетом, у якому брала участь разом зі старшими членами роду і фратрії молодь, прийнята у цивільний колектив.

Члени цієї державно-племінної общини повинні були обов'язково входити в її родові організації. Вільна людина, що не входила ані в рід, ані у фратрію опинялася поза законом, поза колективом, що забезпечував їй захист.

Після дорійського завоювання процес соціального розшарування був відчутний спочатку в нерівності окремих родів (багаті та бідні роди), потім і серед членів одного і того ж роду (багаті і бідні сім'ї). Тільки багаті представники знаті могли управляти і родом, і фратрією, і філою. Кожний знатний рід мав свій родовід, що походив від богів і героїв, свої особливі культу, свої жертovníки і вівтарі, свої гробниці, в яких протягом поколінь ховали членів цього роду. Отже, знатний рід фактично представляв тільки верхівку кожного великого родового об'єднання, тоді як низи роду поступово опинялися в економічній залежності від своїх багатих родичів. Часто збагачення знаті усередині роду і завдяки родовим землям призводило до поневолення і продажу в рабство членів роду, що розорилися.

Представники знатних родів були жерцями у фратріях і філах. До участі в культурі залучали збіднілих членів родів і вільне населення, що жило на території цього роду. Таким чином забезпечували релігійний контроль родової знаті над усім населенням общини. Релігійні культу захищали будь-яке свавілля знаті: захоплення землі у збіднілих родичів, продаж їх у рабство за борги, судову і релігійну розправу над непокірними. Оскільки сімейні общини були окремими господарськими одиницями, пов'язаними до того ж і кровною спорідненістю, в силу вступав закон родової відповідальності. Цей закон в руках пануючої родової знаті ставав політичним засобом вигнання з общини окремих сімей і цілих пологів²², або розправи з ними.

У міру зростання економічної та політичної сили знаті росла заборгованість рядових землеробів і посилювалася ненависть народу до родової правлячої верхівки. Протиріччя, що загострились у суспільстві та збільшення кількості нових класів проявлялись у запеклій класовій боротьбі. Головною рушійною силою боротьби було селянство, яке більше не могло миритися з насильством родової знаті. Боротьбу селян очолила нова рабовласницька знать. Крім цього, міська біднота, яка втратила засоби виробництва, прагнула повернення земельних ділянок, відібраних евпатридами й активно допомагала селянству в його боротьбі. У цій боротьбі родова знать чинила опір усім спробам будь-якого обмеження її економічної могутності та політичної влади.

Зростання майнової та соціальної нерівності, позбавлення

аграріїв землі одночасно супроводжувались збільшенням у містах кількості привізних рабів. Використання рабської сили у ремеслі обмежувало можливість займатись ремеслом вільним біднякам. До економічних причин приєдналися і політичні. Часто люди, які зазнали поразки у класовій боротьбі, залишали батьківщину. Іноді це були представники родової знаті, а часом — рабовласницька верхівка міст.

Одночасно зі зсувом населення, незалежно від меж родових філ і фратрій, притік нових поселенців прискорював розвиток відносин, не пов'язаних з родовими організаціями. Розподіл праці, зростання ремесла і торгівлі об'єднували населення за працею, а не за належністю до родів. Родові інститути не надавали ніякої допомоги народу, оскільки вони були вже спрямовані проти нього і обслуговували лише інтереси пануючої верхівки декількох знатних сімей.

3.1. Ранньогрецька тиранія

Особливо гострого характеру набула класова боротьба в передових економічних центрах у VII–VI ст. до н. е., в період розквіту руху колонізації. Типовою формою прояву цієї боротьби була ранньогрецька тиранія.

Тиранами греки називали вождів, що встановили одноосібну владу шляхом скидання силою зброї колишньої політичної влади, а тиранією — форму одноосібного правління, встановлену тиранами за

допомогою насильницького перевороту та узурпації влади в полісі.

На початку VI ст. до н.е. тираном Сикіона (Пелопоннес) став Клісфен, при якому була проведена реформа філ. Старі родові філи, встановлені дорійцями при захопленні влади в області Ахайї, перейменували у віслюків, свинарників і поросятників, цим було завдано явної образи дорійській знаті, яка входила у філи. Недорійське населення Сикіону, що не входило в родові інститути дорійців, утворило четверту філу, що отримала назву „Архелаї”, тобто філа „стародавнього народу”. Отже, вже ця реформа говорить про те, що в Сикіоні точилася запекла боротьба скореного (іонійського й ахейського) населення проти дорійської знаті, що закінчилася її поразкою.

Особливий розвиток отримала тиранія в Коринфі у VII–VI ст. до н. е., де влада тиранів тривала більше 70 років (традиційна дата близько 657–580 рр. до н.е.).

Тирані вважали за краще жити в районі Акрополя, укріплюючи свої житла. Вони оточували себе загонами найманих охоронців, мали пишній двір; окрім численної прислуги, деякі тирані мали своїх лікарів і майстрів золотих справ. Вони прихиляли до свого двору знаменитих поетів, що додавали ще більшого блиску їхньому оточенню. Тирані влаштовували для народу пишні святкування, що супроводжувалися піснями хорів з елементами театральних вистав.

Одноосібна влада тиранів особливо відчувалась у полісах. У родової знаті вона викликала ненависть; у демосу ж, поки він не зміцнів і потребував захисту від свавілля родової знаті, тирані

викликали симпатію. Але це було лише тимчасовим явищем. Падіння родової знаті не супроводжувалось переділом земель і виділенням нових селянських наділів. Зростання приватної власності на землю спричинило розвиток земельної іпотеки¹⁰, а причини, що викликали розорення селян, не могли бути усунені. Нові верстви майнової знаті були вдячні тиранам за їхню турботу про розвиток ремесла і торгівлі, але вони самі прагнули політичної влади. Тиранія була їм потрібна як засіб позбавлення влади правлячих родів, вона ж тим часом загрозувала перетворитися на спадкову монархію з передачею влади від батька до сина.

Отже, тиранія була формою рабовласницької диктатури, спрямованою у перший період її виникнення на охорону інтересів поліса. Її головне призначення полягало в придушенні опору родової знаті шляхом насильницького скидання влади знатних родів і перетворення економічного і політичного ладу на користь міського рабовласництва, заснованого надалі на рабстві, ремеслі і товарному господарстві. Коли завдання, поставлене перед тиранами, було виконане, тиранія припинила своє існування.

Падіння тиранії відбувалося в різних місцях поступово. Але скрізь вона була сильна тільки до тих пір, поки її підтримували різні соціальні групи і найбільше селянство. Інтереси полісного колективу незабаром розійшлися з особистими інтересами тиранів, що претендували на встановлення одноосібної і спадкової влади. Позбавлена своєї соціальної опори тиранія повинна була впасти.

Які б форми влади не були встановлені після падіння тиранії,

спільним було скрізь одне і те ж: у всіх цих полісах родова знать припинила користуватися своїми привілеями як родова знать. Не відіграло ролі й господарське об'єднання окремих знатних сімей у межах спільного роду, тому, що перестали існувати родова власність на землю та родове рабство. Сім'ї виокремилися з роду остаточно і безповоротно. Знатні сім'ї могли претендувати на владу тільки тоді, коли були достатньо багаті для цього. До влади прийшла рабовласницька знать, основою панування якої було як рухоме, так і нерухоме майно. До кінця цього періоду остаточно сформувався і новий класовий склад суспільства: раби і рабовласники стали двома класами антагоністів, а рабство — панівним способом виробництва. Перехід до більш розвинутих форм рабовласництва призвів до формування нового політичного ладу і до створення рабовласницького поліса.

3.2. Давньогрецький поліс

Зазвичай слово „поліс” перекладають як „місто-держава”. Проте це визначення не повною мірою передає те уявлення, яке у греків було пов'язане з полісом. Не кожне стародавнє місто могло бути назване полісом, як і не кожен поліс був містом у власному значенні цього слова. Поліс був осередком усього політичного, економічного і релігійного життя країни, об'єднуючи всіх громадян держави. Тому поліс складався не тільки з самого міста, але і з території всіх землеробських поселень, навколо яких простягалися орні землі, тобто

зі всієї сукупності території цієї держави. Територія держави-поліса іноді була досить значною, іноді зовсім невеликою.

Усі громадяни держави, які проживали як в самому полісі, так і в окремих маєтках або селищах на його сільській території, вважалися жителями поліса і називалися за назвою поліса афінянами, коринфянами, мегарянами, милетянами і т.д. Терміном „поліс” самі греки позначали об’єднання громадян у правлячий колектив в кожній державі. Громадяни поліса, за уявленням греків, обов’язково походили від загального предка, тобто були пов’язані між собою у віддалених поколіннях кровною спорідненістю. Ці споріднені зв’язки полягали в тому, що громадяни належали до одних і тих же філ, братрій та родів і брали участь у тих самих релігійних святкуваннях і культурах. Тому, з часом, серед людей, що жили в тому самому місті, виявилось багато прибульців, що перебували поза общиною: чужоземців, званих метеками („що живуть разом”) або періеками (що „живуть біля”) і не мали доступу до цивільних прав.

Незалежно від того, чи була конституція поліса олігархічною або демократичною, рабовласницька суть його не змінювалась. Основними державними інститутами поліса були: філи і братрії, народні збори (екклесія або апелла) і рада (буле, або герусія). Останні інститути відігравали різну роль в олігархічних і демократичних полісах.

Економічною основою поліса було право власності рабовласників-громадян на засоби виробництва і на рабів, праця яких була примусовою. Саме примусовий характер праці рабів викликав

необхідність об'єднання рабовласників в єдиний цивільний колектив. Але будь-яке об'єднання рабовласників, кількість яких у кожному полісі не могла бути дуже великою, не дало б можливості створити в полісі кількісно необхідну перевагу для того, щоб тримати рабів у постійній покорі. І поступово, зі зміцненням полісного ладу й зростанням чисельності рабів колектив рабовласницького поліса розширився через залучення до нього дрібних вільних виробників, яким надавали цивільні права, і селян як основної військової сили поліса. Здебільшого, це відбувалося шляхом боротьби і перемоги над родовою знаттю. У деяких демократичніших полісах до селян приєднувалися і ремісники.

Для будь-якого античного поліса характерна наявність подвійної форми власності: нерухоме та рухоме майно рабовласників і загально-полісна форма власності як верховна власність усього цивільного колективу, з'єданого в поліс, тобто держави. Подвійна форма власності була вираженням подвійного соціального складу поліса, тобто класу рабовласників, що володіли землею, грошима, рухомим майном, засобами і знаряддями виробництва, рабами, і дрібних вільних виробників, що жили за рахунок власної праці. Останні володіли засобами виробництва і нескладними знаряддями праці, але повинні були працювати самі, щоб проіснувати і прогодувати членів сім'ї. Їхні інтереси й забезпечувала громадська державна власність, ставлячи перешкоди безмежному розвитку приватної.

У полісі громадянин мав право на володіння земельною

ділянкою. Кожен землевласник мав право купівлі-продажу землі, але тільки у межах поліса, тобто обіг земельних ділянок здійснювався тільки серед громадян. Держава обмежувала накопичення приватних багатств, встановлюючи максимальну норму земельних володінь, яку не можна було переступати, не порушуючи закону.

Багаті рабовласники повинні були виконувати суспільні повинності (так звані літургії) на користь полісної общини. Вони організовували загальнополісні святкування, змагання, дбали про оснащення військових кораблів і т.д. Іноді ці витрати досягали значних сум.

Форми грецьких полісів були дуже різноманітні. Приміром, в олігархічному полісі – (Спарті) основна землеробська праця була покладена на рабів, нащадків місцевого землеробського населення, скореного дорійцями. Ці раби-землероби могли належати або всьому полісу загалом, або окремим знатним сім'ям, або й знатним родам. У всіх випадках громадяни поліса були власниками земельних ділянок, які обробляли раби, що належали до одного племені. Розорення дрібного землевласника і втрата ним земельної ділянки, яку обробляли раби, вела до втрати цивільних прав.

У демократичному полісі (Афінах) землеробська праця у результаті перемоги демократичних верств населення в боротьбі з родовою знаттю стала привілеєм вільних громадян. Рабів експлуатували, головню, у ремеслі та торгівлі. Система рабства ґрунтувалася на рабах, яких доставляли з різних районів стародавнього світу. Дрібне землеволодіння селян і дрібне ремесло

кустарів-ремісників складало основу демократичного ладу. Дрібні вільні виробники могли отримувати частину додаткового продукту від праці рабів у формі літургій (форма виділення частини додаткового продукту громадянами-багачами громадянам-біднякам). Крім того, становище дрібних вільних виробників, ремісників і селян було полегшене тим, що вони були позбавлені важкої фізичної праці, яку виконували раби.

Окрім цих двох форм полісного рабовласництва, існувало багато проміжних форм, що наближаються то до спартанської, то до афінської форми, але завжди мають і свої особливості. Проте, не зважаючи на різноманітність, всі грецькі рабовласницькі поліси завжди здійснювали свою головну мету: зміцнення влади над рабами та їхню експлуатацію; характер землеволодіння при цьому, звичайно, визначав більшу або меншу демократичність конкретного поліса.

3.3. Аттика під владою евпатридів

У пізніший гомерівський період Аттика була поділена на декілька незалежних общин, які постійно ворогували між собою. Згодом усі общини об'єдналися навколо Афін. Таке об'єднання отримало у Греції назву синойкізму. Синойкізм, звичайно, сприяв розпаду родових відношень і був пов'язаний зі встановленням влади евпатридів і створенням в Афінах загальної ради знаті, яка спочатку називалася просто Радою, а пізніше (у VI ст. до н. е.) отримала назву

Рада Ареопагу. Однак і після синойкізму в Аттіці продовжував зберігатися поділ на 4 філи (гелеонти, гоплети, егікореї та аргаді), які склалися з фратрій, кожна з яких була об'єднанням декількох родів.

Родова знать, яка остаточно закріпила за собою привілеї, утворила особливий стан *евпатридів* (тих, хто має благородних батьків). Реорганізація суспільства, спрямована на зміцнення родових інститутів, мала на меті зміцнити владу евпатридів над простим народом (*демосом*). Демос складала дрібні і середні селяни, які працювали на своїх ділянках, позбавлені землі *фети*³³, дрібні ремісники, представники заможних торгово-ремісничих прошарків – купці, господарі, ремісники майстерень, судновласники. Вихідці з інших общин, так звані *метеки* не мали політичних та економічних прав. З кожним століттям зростала кількість найнижчого прошарку аттичного суспільства – рабів. Родові інститути перетворилися на засіб експлуатації і пригноблення основної маси землеробів країни.

Центральна рада знаті в цей час об'єднувала вищу судову, адміністративну і релігійну владу в країні. Демос у цей період був абсолютно безправний, оскільки родові інститути, колись спрямовані на обслуговування інтересів усього суспільства, тепер були спрямовані проти народу і не надавали йому жодної допомоги. Величезна влада була зосереджена в руках вузької привілейованої верхівки евпатридів, що експлуатували інститути родового ладу на користь власного економічного і політичного панування.

Земельні володіння зосереджувалися також зазвичай у руках порівняно нечисленних знатних родів. Навіть в пізніший час назви

територіальних округів Афінської держави зберегли імена знатних родів. У той період володіння окремих родів представляли суцільну територію; на межах родових володінь знаходилися священні земельні ділянки (темени) фратрій з центральним святилищем, що об'єднало декілька пологів. Філи охоплювали території родів. Усі роди, що входили у філу, були племінною общиною, спорідненою з сусідніми, але економічно відокремленою від них.

У власності знатного роду були обширні та родючі землі кожного родового володіння; усередині роду ці землі були поділені між окремими сім'ями, які володіли ними на правах спадкування. На території родів існували і клери дрібних землеробів, що живуть общинами, але зобов'язаних поставляти знатному роду воїнів.

Новим етапом у розвитку афінського суспільства було розділення всієї території, що відбулося в VIII ст. до н.е., на 48 корабельних округів (навкрарій) і створення двох нових правлячих колегій — Колегії архонтів і Ради навкрарів.

Колегія архонтів створювалася поступово, шляхом усунення басилевса від низки повноважень, раніше нерозривно пов'язаних з царською владою. Спочатку військові повноваження басилевса були передані особливому посадовцю, що обирали з середовища багатих евпатридів — *полемарху* (тобто, воєначальнику). Ще раніше судові повноваження були зосереджені в руках центральної Ради знаті.

Після відміни царської влади Афінами почали управляти вибрані з евпатридів правителі – *архонти*. Спочатку ця посада була пожиттєвою, потім (з 753 р. до н.е) архонти обиралися на 10 років і,

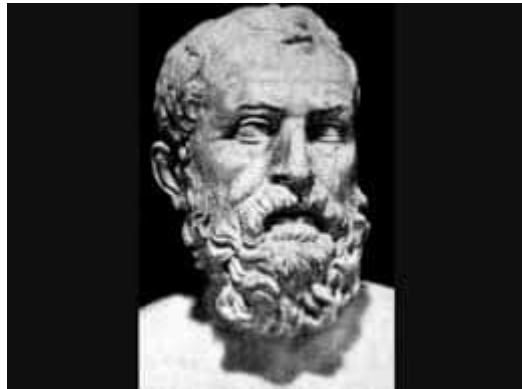
нарешті, з 673 р. до н. е. – на один рік. Початково обирали лише одного архонта, який займався справами, пов'язаними зазвичай з сімейним правом (спадок, усиновлення, шлюби і т.д.). Пізніше утворили колегію архонтів з трьох осіб: басилевса, який виконував, головню, функції жерця общини, полемарха (вождя афінського ополчення) та архонта-епоніма (за іменами цих архонтів вели літочислення). Також було створено колегію шести тесмотетів (охоронців закону, голів судових колегій). Тесмотети були знавцями звичаїв, освячених старовиною, а також усного права, хранителем якого були родова знать. Архонти виконували свої обов'язки на громадських засадах. Після закінчення строку уповноважень архонти вступали в *ареопаг* – вищу державну раду, яка замінила раду старійшин гомерівської епохи. Ареопаг був хранителем традицій, вищим судовим та контролюючим органом. Ареопаг засідав на пагорбі, присвяченому богу війни Аресу, звідки і походить назва „ареопаг” (пагорб Ареса). Архонтами і членами ареопагу могли бути евпатриди, представники найвпливовіших афінських родів. В Аттиці VIII–VI ст. до н.е. скликали і Народні збори – *екклесію* (збори вибраних осіб), але в екклесії могли брати участь тільки ті громадяни, яких запрошували архонти. Тому народні збори були слухняним знаряддям у руках родової знаті, а влада в Аттиці повністю належала родовій аристократії.

З активізацією зовнішньої політики Афін з'явилася необхідність у створенні флоту. До цього спонукала також тривала боротьба Мегар з Афінами. Для збору грошових коштів на будівництво

кораблів населення кожного округу було зобов'язане поставляти для потреб усієї держави один корабель з екіпажем і двох вершників. На чолі кожної навкрарії стояв навкрар. Засоби для спорядження і поставки корабля надходили в загальну казну навкрарів, якою управляла Рада навкрарів, головою якої був архонт-полемарх.

Разом зі стародавньою радою знаті, яка тепер отримала назву Ареопагу, Солон²⁷ заснував Раду чотирьохсот, яку обирали на основі майнового цензу, по 100 чоловік від філи. Все населення, що входило в чотири філи, Солон поділив

на чотири майнові групи за розмірами їх земельних володінь і одержуваних з них продуктів; залежно від їх стану, обчислюваного в доходах від землі, між цими чотирма групами були розподілені і політичні права.

Солон

До першої майнової групи (пентакосіомедимнів) увійшли люди, що отримували зі своєї землі не менше, ніж 500 медимнів¹⁴ зерна, масла або вина; у другу групу (тріакосіомедимнів або вершників) — не менше 300 медимнів; в третю (зевгітів) — не менше 200; в четверту (фетів) — менше, ніж 200 медимнів. Майновий поділ переслідував і військові цілі. Перші два класи складали кінноту, зевгіти входили до складу важкоозброєної піхоти (гоплітів), фети служили у легкоозброєній піхоті та на військових кораблях. При Солоні зростає роль народних зборів, в яких могли брати участь усі

дорослі афінські громадяни.

Пагорб Ареопаг, Афіни

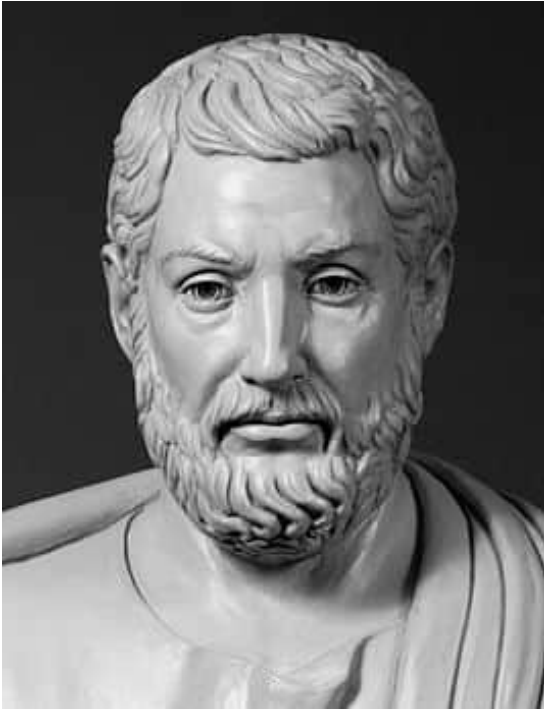
Вищі посади архонтів і військових керівників могли займати тільки представники першої групи; друга група представляла кінноту; третя — важкоозброєну піхоту, четверта — легкоозброєні війська. Право бути обраними в Раду чотирьохсот мали три перші групи. Всі чотири групи населення мали право брати участь у народних зборах, знову відроджених до життя, і в народному суді присяжних (*гелії*), який був створений вперше і став найвищим судовим органом Афін.

4. Суспільно-політичний устрій Греції в класичний період (V–IV ст. до н.е.).

Афінський державний устрій

(для аудиторної роботи)

Залишки родового ладу повалила реформа афінського законодавця Клісфена, який у 510 р.

до н. е. був обраний архонтом і очолив боротьбу проти тиранії Пісістрата.

Головним в його реформі було утворення десяти територіальних філ замість чотирьох родових філ, яких не торкнулися реформи Солона. Кожна з філ поділялась на три частини не за родовими ознаками, а за територією.

Клісфен Три райони Аттики (рівнинний, прибережний і гірський), які ніколи не служили центрами угруповань трьох партій, що борються, було розділено на 30 частин таким чином, що кожен з них був поділений на 10 частин, територіальні межі яких були точно визначені. Район рівнини розділили так, що до кожної з десяти частин рівнини увійшло і декілька кварталів міста Афін. Територія Афін була представлена у всіх десяти частинах, тому кожна філа отримала свою частину міської території, а місто Афіни було природним центром усіх десяти філ.

Філи тепер не були суцільною територією, як колишні племінні

філи. Кожна філа складалася зі змішаного населення всіх трьох районів. І якщо донині родова знать зберігала свій вплив (економічний, релігійний) у сільських округах, то тепер він був підірваний. Належність громадянина до тієї чи іншої філи визначалася місцем його постійного проживання у момент проведення реформи, тому не тільки землі родової знаті були поділені між філами, але і представники одного й того ж роду виявилися розкиданими по різних філах.

Філи, відповідно, ділились на дрібніші територіальні округи — деми. В сільській місцевості це були зазвичай невеликі поселення з прилеглими до нього землями, а в місті поєднували декілька міських кварталів з прилеглою до них сільською територією. Кожен дем представляв тепер самоврядну общину з Народними зборами членів деми (демотів) зі своїми місцевими святами і культами, зі своєю казною і третейським судом.

На чолі дема стояв демарх, у якого були списки громадян. Значення дем у новій організації держави важко переоцінити. Вся внутрішня політика держави проходила через деми, починаючи від виборів у демах посадовців і закінчуючи збором податків і мобілізацією громадян для служби у війську або у флоті. Проте найважливішою функцією дема стало визначення цивільних прав осіб, що проживають у ньому. Відтепер громадянин повинен був приєднувати до свого імені не ім'я батька або діда, як це раніше робила знать, але назву свого дема, тобто назву території, де він постійно жив і де, в більшості випадків, і народився. Приєднання

назви дема до особистого імені було правом тільки громадянина. Якщо виникала підозра у незаконності цивільних прав тієї або іншої людини, перевірка здійснювалася дуже легко за списками демарха. Створення десяти територіальних філ завдало удару по родовій знаті. Дроблення земель родової знаті між філами, а усередині філ між демами, сприяло швидкому розпаду роду на економічно незалежні сім'ї, пов'язані своїми і економічними, і політичними інтересами з інтересами свого дема і своєї філи. Таким чином, незабаром після реформ Клісфена ми вже маємо справу не із знатними родами, а із знатними сім'ями. Рід як економічна господарська одиниця перестав існувати. Ті раби і метеки, які брали активну участь у боротьбі проти тиранії, були винагороджені Клісфеном: рабам були надані права метеків, а меткам — права громадян.

Реформа філ лягла в основу створення нової ради — ради п'ятисот. На підставі майнового цензу, кожна філа щорічно вибирала в Раду 50 своїх представників. Однією з важливих функцій діяльності Ради була підготовка народних зборів з попереднім обговоренням на Раді питань, що виносяться на рішення народу. Без такого попереднього обговорення на Раді п'ятисот Народні збори не розглядали жодного питання. Місце Народних зборів з ринкової площі було перенесено на горб Пнікса. Клісфен створив також колегію 10 стратегів.

З метою боротьби з тиранією, небезпека повернення якої ще продовжувала існувати, був введений закон про остракізм. Якщо в Афінах якась особа отримувала дуже великий політичний вплив і

мала численних прихильників, то народні збори могли дати Раді п'ятисот санкцію на проведення ostracismu. Кворум зборів, скликаних спеціально для голосування з цього питання, складався з 6000 присутніх громадян. Якщо присутніх було менше, ostracism не міг бути проведений. На цих зборах, що завжди відбувалися в той самий час, але не частіше, ніж раз на рік, жодних обговорень поведінки тієї чи іншої особи не здійснювали. Кожен громадянин повинен був написати на таблиці ім'я тієї особи, яка, на його думку, заслуговувала вигнання. Мабуть, до проведення ostracism окремі групи і партії проводили агітацію за вигнання тієї або іншої підозрюваної у прагненні до тиранії особи. Більшістю голосів особа засуджувалася до вигнання і повинна була в певний термін покинути межі Аттики на 10 років. Сім'я вигнаного могла жити в Афінах, майно не підлягало конфіскації. Після закінчення встановленого терміну, вигнаний міг повернутися на батьківщину і як і раніше користуватися всіма правами громадянина.

Найвищим державним органом були Народні збори — еклесія. У них могли брати участь всі афінські громадяни, незалежно від майнового положення, що досягли 20 років. Повноправним громадянином хлопець ставав вже з 18 років, але до 20 років він ніс військову службу: тільки після цього він отримував повні політичні права.

Народні збори відбувалися у пританеї²⁵ 40 разів на рік. У разі потреби скликалися і позачергові збори. Порядок денний кожних зборів був відомий наперед. Кожні перші збори чергового пританея

були присвячені затвердженню посадовців на час пританея. Ставили питання, чи добре виборні посадовці виконують свої обов'язки. У разі негативної відповіді їх можна було усунути від посади зразу ж посеред року, не чекаючи закінчення терміну повноваження посадовця, що піддався засудженню народу.

Народні збори відали питаннями зовнішньої політики. Дуже важливою функцією еклесії було видання законів і ухвал (псефісм). На відміну від законів, що стосувалися загальних питань, псефісми були законодавчими рішеннями з приватних питань на основі існуючих законів. Законодавча процедура в Афінах була дуже складною. Побоюючись підступів з боку ворогів демократії, афінський демос встановив низку перешкод при проведенні нових законів. Кожний законопроект тричі обговорювали на Народних зборах. Текст пропонованого закону, а також і старого закону або законів, які відмінялися, якщо вони суперечать новому, виставлялися для загального ознайомлення. Після виступу автора законопроекту Народні збори призначали спеціальну комісію з числа народних суддів у складі від 200 до 500 осіб, яка повинна була детально вивчити і новий законопроект, і старі закони. Народні збори виділяли спеціальних захисників старого закону (або законів), а автор законопроекту виступав як обвинувач закону, що відміняється. Обговорення законопроекту, таким чином, відбувалося у формі судового процесу, тільки після цього Народні збори виносили остаточне рішення.

На Народних зборах відбувалися вибори посадовців.

Голосували звичайно по десяти філах. Голосування було таємним. Голоси афіняни подавали шляхом опускання білих або чорних камінчиків в урни. Білі камінчики відповідали позитивному, чорні — негативному рішенню.

Тільки при виборах стратегів голосування було відкритим, оскільки на цю посаду повинні були обиратися люди, що володіли спеціальним пізнанням. Перед голосуванням відбувалося детальне обговорення даних питань. Кожний міг виступити і висловити свої міркування. Користуючись свободою слова, оратори могли піддавати критиці будь-які дії у галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

Найважливішою функцією Ради п'ятисот був попередній розгляд питань, які ставили на Народних зборах. Рада п'ятисот приймала попереднє рішення (пробулевма), яке Народні збори могли прийняти або відкинути. Афінська конституція не допускала постановки на Народних зборах питань без попереднього їх обговорення в Раді п'ятисот. Рада п'ятисот повинна була, згідно з присягою його членів (булевтів), стояти на варті демократичного ладу.

Рада п'ятисот відала також організацією оборони Аттики, державними фінансами, дипломатичними справами, відносинами з союзниками Афін. Рада повинна була піклуватися про поповнення афінського флоту і стежити за будівництвом і спуском на воду нових суден. Якщо Рада не справлялася з цим завданням, вона позбавлялася присудження їй золотого вінка, а це означало, що народ незадоволений її діяльністю. Після закінчення року Рада звітувала за

свою роботу і передавала (після докомісії) свої повноваження новому складу. Разом з демократичними органами управління в Афінах зберігався й Ареопаг. Але після реформи Ефіальта він зберіг за собою лише судові справи про навмисні вбивства, спостереження за виконанням релігійних обрядів. Поповнювали Ареопаг і колишні архонти, після того, як закінчувався річний термін їхніх повноважень. Афінський державний устрій був найдемократичнішим у стародавній Греції.

В Афінах усі громадяни могли брати безпосередню участь у вирішенні державних справ. Усі посади були виборними, і деякі з них оплачувалися. Народні збори мали право відчужити і притягати до відповідальності будь-якого посадовця, не чекаючи закінчення терміну його повноважень. В Афінах існувала свобода слова, свобода особи (ніхто не мав права ув'язнювати афінського громадянина навіть викритого за злочин без рішення суду або Народних зборів, окрім випадків державної зради і зловживань державними коштами).

Проте афінська демократія з усіма її позитивними рисами була обмеженою демократією, демократією для меншості населення. Політичними правами в Афінах користувалися тільки чистокровні афіняни, у яких і батько, і мати були корінними жителями Афін. Це виключало з числа громадян багато людей, оскільки завдяки давнім економічним і культурним зв'язкам з іншими областями Середземномор'я в Афінах були поширені змішані шлюби.

Афінські жінки, що складали не менше половини цивільного населення, не допускалися до участі в політичному і суспільному

житті. Вони не мали права не тільки голосувати, обирати і бути обраними, але навіть бути присутніми на засіданнях Народних зборів. Афінянки вели самотницький спосіб життя, займаючись тільки домашнім господарством і вихованням малолітніх дітей.

В умовах миру зі Спартою Афіни повинні були встановити у себе „державний лад батьків”, який фактично означав відміну демократичної системи правління. Під тиском Спарти владу в Афінах отримала комісія тридцяти, яка була цілковито ворожою до демократії. Комісія правила, спираючись на грубу силу, нітрохи не зважаючи на закони і звичаї Афінської держави. Народні збори втратили всяке значення. Переслідування ні в чому невинних людей, страти і конфіскації характеризують діяльність „Уряду тридцяти”, який прозвали урядом тридцяти тиранів. „Тирани” використовували свою владу і для розправи з політичними супротивниками, і для зведення особистих рахунків. До того ж, уряд мав гостру потребу у грошах. Казна була виснажена тривалою і невдалою війною, надходжень від союзників не було, торгові зв'язки були порушені. З метою особистого збагачення „тирани” вдавалися до арештів і конфіскацій майна багатих громадян, навіть непричетних до демократії. Жорстоко постраждали і метеки, найбільш беззахисна частина вільного населення. Щоб узаконити свої свавільні дії, колегія тридцяти ухвалила, що кожен з них має право арештувати одного метека і конфіскувати його майно. Від терору тридцяти постраждав відомий оратор Лісій, який був метеком і врятувався від смерті лише завдяки тому, що йому вдалося підкупити одного з присланих для

його арешту чиновників. Багато афінян були змушені шукати порятунку у втечі в сусідні держави. Група афінських демократів знайшла притулок у Фівах.

5. Політичний устрій Лакедемону

(для самостійної роботи)

Про ранній політичний устрій Спарти ми дізнаємося з документів, що збереглися у Плутарха в біографії Лікурга¹³.

У цей період у Спарті встановлюють загальні святилища; всі громадяни поділяються на філи, урядовим органом виступає Рада старійшин, до складу якої входять і два царі — архегети (дор. архагети) (іноді вони називаються просто басилевсами); загальний склад герусії складався з 30 чоловіків. Встановлюється місце для регулярних народних зборів. Верховна влада належить народним зборам, які мають право приймати або відкидати пропозиції герусії.

У VII ст. до н. е., в період другої Мессенської війни, була проведена реформа армії та озброєння. До цього часу відноситься, мабуть, створення фаланги гоплітів (піхотинців у повному військовому озброєнні). З часу створення „общини рівних” зародилася і нова етика спартанської общини, виразником якої був поет Тіртей³². Поет стверджував, що обов'язок кожного громадянина полягає в боротьбі за славу спартанського поліса, а якщо знадобиться, він повинен померти за славу міста, чоловіків і батьків Спарти; загиблого в бою чекає негаснуча слава серед його нащадків.

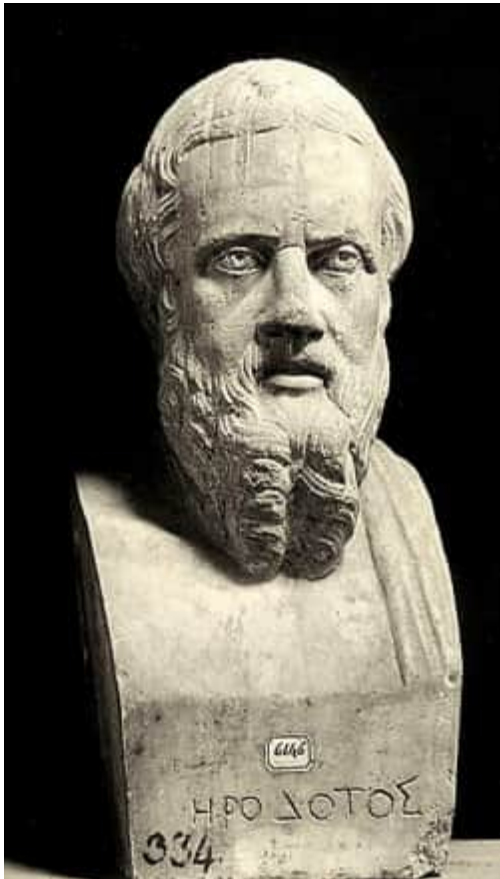
У ранній період царі були тісно пов'язані з народом, вони були релігійними і військовими головами общини. Походження двох царів звичайно пояснюється результатом сіноїкізму дорійської та ахейської общин: один царський рід був дорійським, інший — ахейським. Царська влада була спадковою і передавалася від батька до сина. Царі були воєначальниками і жерцями. Як верховні жерці спартанської общини вони приносили від імені поліса жертви богам як у мирний час, так і під час війни.

Найважливішою функцією царів були їх військові повноваження. Під час походів царі користувалися необмеженою владою, маючи право життя і смерті над будь-яким воїном. У поході ніхто з посадовців не мав права втручатися в розпорядження царів, або не підкорятися їм. Усі рішення царі виносили спільно і лише в цьому випадку вони були обов'язковими.

Після закінчення війни влада царів обмежувалася функціями жерців. Крім того, вони зберегли від старих часів судову владу у справах сімейного права: виносили рішення з питань спадку й усиновлення. В ранній період історії Спарти ці релігійно-правові функції царя мали ще більше значення, оскільки полягали в контролі за продовженням роду. Судові функції царя диктувалися інтересами збереження сімейної власності і сімей спартіатів. Царі Спарти були великими землевласниками. Крім земельних ділянок, виділених їм на землях перієків, вони володіли також найродючішими ділянками, виділеними з державних земель. Крім того, за свідченням Геродота⁷, під час кожного молодого місяця і сьомого дня кожного місяця царям

поставляли „від народу” по дорослій жертвній тварині, по медимну борошна і по лаконській чверті вина, тобто вміст царського будинку значною мірою ґрунтувався на натуральних поставках спартанської общини. При жертвоприношенні царі отримували подвійну порцію частування; їм належали і шкіри жертвних тварин (Геродот, VI, 57). Як воєначальникам їм належала частина військової здобичі, тоді як решта здобичі ставала власністю всієї державної общини.

Смерть царя була великою подією в житті Спарти. Міський ринок у цей час закривали на 10 днів, громадське життя міста

завмирало. Тіло царя у труні заливали медом, щоб вберегти його від розкладання. Труну супроводжувала процесія з громадян, представників зі всіх поселень періеків і багатьох ілотів. Ілоти при цьому були зобов'язані демонструвати горе —стогнати, дряпати лице, рвати на собі

Геродот

волосся і т.д. Після смерті царя новий цар прощав будь-кому зі спартіатів його борг царю або общині, тобто борг приватному царському господарству або державі (Геродот. VI, 59). Отже, цар виступав ще як керівник всієї общини від її імені.

Окрім царів, які були головами герусії, до ради старійшин

належало 28 чоловіків із спартанських знатних сімей не молодше 60 років. Цих геронтів обирали довічно на Народних зборах спартіатів. Спочатку герусія була верховним судом общини та охоронцем усного права, одночасно вона ж була і верховною радою держави. Її рішення стосувались і зовнішньої, і внутрішньої політики Спарти. Пізніше цивільний суд перейшов до ефорів, а за герусією зберігся суд з кримінальних справ і державних злочинів.

Народні збори у Спарті називались апеллою. Вони склалися з повноправних громадян - спартіатів. Спочатку функції апелли були дуже широкими. Їй належало право приймати і відкидати закони, вирішувати питання війни і миру, а також вирішувати і найважливіші справи усередині самої общини. Але після обмеження влади апелли її найважливішою функцією був вибір посадовців. Члени апелли не мали права за своєю ініціативою пропонувати на розгляд Народних зборів будь-які питання, а повинні були тільки виражати своє ставлення до питань, запропонованих їм герусією і архегетами.

Оскільки в апеллі не відбувалось обговорення питань, від громадян вимагалось тільки висловити свою думку шляхом голосування, а такий архаїчний спосіб голосування допускав зловживання, то герусія остаточно могла приймати будь-які рішення. Якщо більшість спартіатів висловлювалася проти запропонованої герусією ухвали, то герусія мала право розпустити збори. Таким чином, після обмеження ролі Народних зборів, апелла перестала відігравати активну роль у житті спартанської держави і перетворилася лише на дорадчий орган при герусії.

У другій половині VII ст. до н.е. до цих первинних органів було приєднано нову посадову колегію – ефорів, що складалася з п'яти осіб, які щорічно переобирались зі складу всієї общини спартіатів. Спочатку ефорат був встановлений для обмеження влади царів і їхнього впливу на державні справи. Про це свідчить взаємна клятва царів і ефорів, що стала пізніше традиційною. Важливою функцією ефорів став поліцейський нагляд за охороною встановленої конституції, у зв'язку з чим і цивільний суд був переданий з герусії ефорам. Під час війни два члени колегії ефорів брали участь у походах для постійного спостереження за діяльністю царів. Під час війни вони не мали права втручатися у розпорядження царів, але після війни могли порушити судове переслідування царів перед судом, що складався з членів герусії і ефорів. Система спартанського виховання підлягала тепер контролю ефорів. Ефори ж мали право видалення зі Спарти іноземців. У їхні руки перейшло і право контролю за розподілом військової здобичі, встановлення податків і проведення військового набору.

Особливо важливими були функції ефорів з контролю за ілотами і періеками. Саме вони встановлювали час початку „таємних вбивств” ілотів. Над періеками вони отримали право кримінального суду. Маючи право негайно покарати будь-якого громадянина, що переступив звичаї Спарти, самі ефори не підлягали суду і залишалися безконтрольними. „Здавалося, — писав Плутарх, — ефорат був затверджений на користь народу, насправді він послужив посиленню впливу знаті”. Отже, колегія ефорів поступово стала найвпливовішим

державним органом.

**6. Суспільно-політичний устрій Греції
в елліністичний період
(др. пол. IV – середина I ст. до н.е.)
(для аудиторної роботи)**

На розвалинах держави Александра Македонського виникли держави, які прийнято називати елліністичними. До них відносять країни, які займали величезну територію від Єгипта до греко-бактрійського царства, від Нубії до Боспору⁴, і в яких більшою чи меншою мірою проявилися риси елліністичного ладу, політики, культури, релігії та побуту.

Грецький поліс, який забезпечив економічний підйом Греції, створення динамічної соціальної структури, зрілий республіканський устрій, поєднуючи різні форми демократії, до середини IV ст. до н. е. вичерпав свої внутрішні можливості і став гальмом історичного прогресу. На тлі постійної напруженості у відносинах між класами розгорнулася гостра соціальна боротьба між олігархією та демократичними колами суспільства, яка вела до тиранії і взаємознищення. Роздроблена на декілька сотень дрібних полісів невелика за територією Еллада стала ареною безперервних воєн між коаліціями окремих міст-держав, які то об'єднувалися, то розпадалися. Історично необхідним для подальших доль грецького світу видавалося припинення внутрішніх безладів, об'єднання

дрібних незалежних полісів, які ворогують між собою, у велике державне утворення з твердою центральною владою, яка б забезпечила внутрішній порядок, зовнішню безпеку і можливість подальшого розвитку.

Нові тенденції у соціально-класових відносинах елліністичного світу порівняно з попереднім періодом проявились у більшій складності і розділенні класових і соціальних відносин. У кожній елліністичній державі відбулося поєднання відносин розвиненого рабовласництва у його полісній формі (особливо там, де основа міст грецького типу була особливо інтенсивною) з традиційною громадською структурою давньосхідного типу. Склад основних виробників матеріальних благ в елліністичному суспільстві був подвійним: одночасно з класом залежних працівників різних статусів збільшилася загальна кількість рабів. У соціальній структурі відбувалися кардинальні зміни. Поглиблювався соціальний розкол, який виражався, наприклад, у тому, що вищі верстви отримували якісну освіту, а нижчі – у кращому випадку професійні навички. Наслідком цього стало роздрібнення та еволюція єдиної раніше культури. У середовищі плебсу також відбувалось розшарування, яке сформувало своєрідну „культуру низів”.

Структура панівного класу також ускладнилася — до нього увійшли не лише представники місцевої аристократії, але й іноземці, греки і македоняни, які склали його верхівку. Така структура панівного класу породила нове протиріччя між місцевою і греко-македонською аристократією і тим самим ускладнила соціальну

боротьбу загалом. На зміну традиційному протиборству між олігархією та демократією у грецьких полісах, між військовими та жерцями панівного класу у давньосхідних державах прийшли інші протиріччя, які відображали складніші відносини елліністичних суспільств.

Нових форм набули в елліністичному світі й політичні структури. На зміну традиційним типам суверенного грецького полісу, з одного боку, та давньосхідної деспотії — з іншого, прийшла форма елліністичної монархії, яка поєднувала елементи як полісної державності, так і давньосхідних монархічних порядків. Обожнювання царюючого династа, його необмежена влада та володіння значною частиною земель, постійний бюрократичний апарат, наявність професійної армії — усе це споріднює еллінізм з давньосхідними деспотіями. Усі мешканці держави перебували у положенні підданих монарха, цілковито підлеглих волі правителя.

Проте у кожній елліністичній країні існувала більша чи менша кількість міст грецького типу та поселень воїнів, яким було надано право внутрішнього самоврядування. Такі міста були своєрідними полісами, які входили до складу держави. Вони мали низку привілеїв, на їхню територію царська влада поширювалася обмежено. У цих містах розвивались приватні господарства, визнавалася приватна власність на землю, тут збиралося Народне зібрання, обиралися рада і магістрати, функціонували деякі полісні інститути. Проте, на відміну від полісів попередніх століть, міста не були незалежними державами. У полісів був верховний суверен – цар. Як би не намагались

елліністичні монархи нівелювати цей неприємний для грецької волелюбності факт, надаючи полісам різні привілеї, даруючи їм землі, заселені місцевими мешканцями, нова реалія епохи безперервно давала про себе знати: поліси не вирішували питань зовнішньої політики, а громадам довіряли лише внутрішнє самоврядування. Цар зобов'язувався дотримуватися прав на внутрішню автономію і полісні форми внутрішнього життя, а жителі міста грецького типу, відповідно, служили вірною опорою елліністичних правителів у їхній жорстокій експлуатації корінного населення.

В епоху еллінізму полісні та монархічні принципи державного ладу також вступили у взаємодію. Елліністичні поліси, як і раніше, вважались громадянськими общинами з відповідними виборними органами управління. Проте у державі велику роль відігравав бюрократичний апарат, на який опирались царі при керуванні підвладними землями.

У період еллінізму розвивається велике рабовласництво, що прийшло на зміну дрібному, простому і безпосередньому рабоволодінню, яке було в полісі класичного періоду. У другій половині IV ст. до н. е. було встановлено монархічну владу на чолі з Александром Македонським. Держава Александра Македонського та елліністичні держави, які виникли після її розпаду, сформувались як монархії. При цьому греко-македонські елліністичні монархи переважно опирались на поліси античного типу, засновані Александром Македонським, їх заселяли греками – вихідцями з Еллади.

Порівняно із попередніми епохами політична ситуація радикально змінилась: замість великої кількості незалежних, ворожих один з одним полісів грецький світ складався з декількох відносно стабільних великих держав. Важливо, що ці держави у цивілізаційному відношенні формували єдність, відрізняючись лише правлячими династіями. Еліта суспільства складалася з греків і македонян (східних аристократів, які долучились до грецького способу життя, сприймали вже як „еллінів”), державною мовою усюди була грецька. Крім цього, скрізь панувала грецька фінансова система, яка ґрунтувалась на драхмі. Зокрема, найманець, отримавши платню за службу одному елліністичному царю, цілком міг тратити ці гроші у володіннях іншого монарха.

Отже, система класичного грецького поліса, вже розхитана кризою IVст. до н. е., в епоху еллінізму остаточно втратила свою винятковість, поступившись іншим реаліям.

Питання для повторення

1. Охарактеризуйте форми державного життя на Криті й на грецькому материка в егейський період.
2. Охарактеризуйте поділ суспільства у гомерівський період.
3. Назвіть форми землеволодіння в архаїчний період.
4. Обґрунтуйте роль філи у суспільно-політичному устрої Греції в архаїчний період.

5. Поясніть суть інституту тиранії.
6. Назвіть основні риси грецького поліса.
7. Охарактеризуйте суть реформ Солона.
8. Назвіть особливості реформ Клісфена.
9. Охарактеризуйте особливості політичного устрою Спарти.
10. Назвіть основні тенденції у соціально-класових відносинах елліністичного світу.

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Античная цивилизация / отв. ред. В. Д. Блаватский; АН СССР. Ин-т археологии. – М., 1973. – 270 с.
2. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар. М.: Искусство, 1991–92 гг. – Т.1. – 269 с., Т. 2. – 334 с., Т. 3. – 398 с.
3. Бузескул В. История афинской демократии / Вступ. ст. Э. Д. Фролова, М. М. Холода / В. Бузескул. – С.-Петербург, М., 1964. – 480 с.
4. История Древней Греции /Под ред. В. И. Авдиева, А. Г.Бокщанина и Н. Н. Пикуса. 2-е изд. – М., 1972. – 424 с.
5. Хрестоматия по истории Древней Греции/Под ред. Д.П.Каллистова. – М., 1964. – 695 с.
6. Лурье С. Я. История Греции /[сост., авт. вступ. статьи Э.Д.Фролов] / С. Я. Лурье. – СПб.: Издательство С.- Петербургского ун-та. 1993. – 680 с.
7. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции / С. Я. Лурье. — М.-Л., 1957. – 400 с.
8. Молчанов А. А. Пам'ятки стародавньої грецької писемності. Введення в мікенологію / А. А. Молчанов, В. П. Нерознак, С.Я.Шарипкін. – М., 1988.
9. Полек Микола. Життя греків і римлян / Микола Полек. – Львів,

1925. – 292 с.

10. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2008. – 926 с.
11. Соловьева С. С. Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции) / С. С. Соловьева. – М.: Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1964. – 101 с.
12. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества: Доисторический эгейский мир / Дж. Томсон. – М., 1958. – 659 с.
13. Тарн В. Эллинистическая цивилизация / В. Тарн. – М., 1949. – 372с.

Додаткова література

1. Казаманова Л. Н. Очерки социально-экономической истории Крита V–IV вв. до н. э. / Л. Н. Казаманова. – М.: МГУ, 1964. – 192с.
2. Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции / К.М. Колобова, Л. М. Глушкина. – Л., 1958. – 347 с.
3. Колобова К. М. Как жили древние греки /К. М. Колобова, Е.Л.Озерецкая. – Л., 1959. – 166 с.
4. Стародавня Греція: кн. для читання: пер. з рос. / ред. С. Л. Утченка, Д. П. Каллістової. – К., 1955. – 322 с.
5. Шарипкин С. Я Именное склонение языка крито-микенских надписей: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук / С.Я. Шарипкин. – Л., 1972. – 20 с.

Електронні ресурси

1. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
labyrinthos.ru/book/vinnichuk_ljudi-nravy-i-obychai-drevney-grecii-i-rima.html

2. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>
3. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/
4. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>
5. Сергеев В. С. История Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rulit.me/>

II. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Сільське господарство та аграрні відносини Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.)

(для аудиторної роботи)

Основою сільського господарства на рубежі III–II тис. до н. е. стало землеробство нового полікультурного типу – так звана „середземна тріада”, орієнтована на одночасне вирощування трьох культур: злакових, винограду й оливи. Основними злаками були ячмінь і пшениця. Ячмінь був давньою культурою, вимагав менше праці і залишався основною їжею рабів. Його сіяли у жовтні, щойно тільки припинялися дощі. Пшениця вимагала більшого догляду тому, що її посіви легко могли загинути від надлишку чи відсутності дощів; тому її сіяли з невеликими інтервалами протягом усієї пізньої осені. Урожай збирали у травні або червні залежно від кліматичних умов місцевості. Мололи пшеницю не ціпами, а використовуючи худобу, яка топтала колоски на вичищеному майданчику. Після того, як зерно перший раз провіяли, його пересипали в кошики і сипали проти вітру, який здував лушпиння чи половиу. Поле заорювали щонайменше три рази: перший раз — навесні, складним плугом, запряженим парою волів; другий раз — після жнив, поперечними борознами, для чого застосовували переважно простий плуг, запряжений мулами, які рухалися швидше за волів і проводили рівніші борозни; третій раз — у жовтні перед самим посівом.

Ґрунт Греції більше підходив для садівництва, особливо для вирощування інжирних та оливкових дерев, виноградної лози. Фіги були їжею рабів. Садіння оливкових гаїв і виноградників було дуже вигідною справою. Олія та вино були постійними предметами експорту і мінойського Кносу, і демократичних Афін.

У більшості областей низинні пасовища були придатні тільки для дрібної худоби: овець, кіз і свиней. Велику рогату худобу випасали в горах, а робочу — годували протягом усього року у стійлах. Добрих пасовищ не було, коров'яче молоко було низької якості, а сир виробляли, головню, з овечого і козячого молока.

2. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

У XI – IX ст. до н. е. сільське господарство продовжувало залишатися головним заняттям основної маси населення. Можна припустити, що землеробство особливо було поширене на родючих рівнинах Іонії та Еоліди, у Малій Азії й на території Балканської Греції – у Фессалії, Беотії, Лаконіці, Мессенії й Арголіді.

Прості общинники обробляли здебільшого ячмінь та овочі. Пшеницю вирощували лише на полях родової знаті, якій надавали ділянки найродючішої землі. Крім пшениці, вирощували також ячмінь і полбу. Зернові жали серпами, молотили на гумні за допомогою волів, а зерно розмелювали ручними млинами.

Обробку земель часто здійснювали дерев'яною сохою, широко використовували плуг, причому особливу увагу звертали на його міцність. Крім плуга, нерідко користувались киркою та заступом. Ними розпушували землю і садили садові рослини. Для оранки зазвичай використовували мулів, а в заможніших господарствах – волів.

Оранка. Антична ваза

Сільськогосподарська практика греків у XI – IX ст. ґрунтувалася на багатій традиції хліборобів ахейського часу. Землю ретельно обробляли, а для удобрення землі використовували гній. Грецькі хлібороби надавали важливого значення глибині оранки. Землю зорювали довгою бороною іноді два, три і навіть чотири рази, щоб отримати найкращий результат. У деяких місцях, очевидно, застосовували штучне зрошення. Тягловою силою слугували не тільки воли, а й мули. Сільська праця була важкою, робоча норма оранки була доволі високою. Наділ ділився на дві частини, які засівали поперемінно через рік. Оскільки відпочинок поля під паром недостатньо відновлював родючість ґрунту, його додатково скопували, спалювали на ньому суху поросль і зволожували.

Оранка. Ваза з Барі

Велика роль землеробства у житті стародавніх греків, їхня повна залежність від урожаю, тобто від незбагненних для стародавньої людини сил природи, знайшла своє відображення у землеробських міфах і була основою для створення землеробських культів. Не випадково одним з найдавніших божеств була Деметра — покровителька землеробства. До землеробських культів можна віднести і культ бога Діоніса або Вакха — бога рослинності, покровителя виноградарства і виноробства, вина і радості, святкування якого супроводжувалися театралізованими виставами й оргіями.

Крім вирощування зернових культур, греки займались городництвом і садівництвом. Басилеї мали у своїй власності великі виноградники й сади, що було ознакою неабиякого багатства. За часів Гомера греки вже вирощували спеціальні садові сорти винограду, оливки. У садівництві переважали яблуні, груші, гранати.

Хліб, виноградне вино і вершки були основною їжею більшості греків. Крім того, оливкова олія, як і вино, були важливим предметом експорту. Оливу греки називали священним деревом Афіни і Зевса. Греки шанували й інших богів як покровителів землеробства, зокрема Вседержителя Зевса, якому землероби молилися перед початком оранки. Проте, хоча греки й пов'язували щедрий врожай з прихильністю богів і прагнули їх задобрити, вони розуміли також значення агротехнічних правил і доброго сільськогосподарського знаряддя для врожайності полів. Стародавні землероби власним досвідом і працею пізнавали основи агротехніки і прагнули узагальнити й поширити цей досвід.

Скопування було корисним для виноградних лоз на глинистих ґрунтах, але не таким ефективним для зернових культур; випалювання порослі було малоефективним засобом, проте в умовах тутешнього клімату важливим було зволоження ґрунту. Найлегший спосіб зволоження полягав у тому, щоб виганяти худобу на поле під паром. Прийом не отримав загального визнання, ймовірно, через те, що ґрунт на пасовищі у низинах, які належали до орної землі, був зазвичай дуже низької якості, а поля недостатньо обгороджені, що не перешкоджало худобі розбрестися.

Разом із землеробством основу господарства становило скотарство. У цей період було два види пасовищ: рівнинні й гірські. Основне багатство знаті полягало у великих чередах, рахунок цінностям вели биками, а дрібний хлібороб або зовсім не мав великої рогатої худоби, або володів одним волом, декількома вівцями, козами

й свинями. Родова знать помалу захоплювала пасовищні землі, приєднуючи їх до своїх племен, а дрібних землевласників витісняла на гірші вигони. Пастухами були раби або вільні. Про поділ праці в цій галузі виробництва свідчать терміни, що позначають в епосі різні категорії пастухів: свинопаси, пастухи кіз, вівчарі та інші.

Особливу роль у скотарстві займало конярство. У давнину коні не були робітничою худобою тому, що люди орали мулами і волами. Кіньми володіла знать і використовувала їх у військовій справі або у військово-спортивних змаганнях. Полювання порівняно із землеробством і скотарством відіграло другорядну роль і також було заняттям родової знаті.

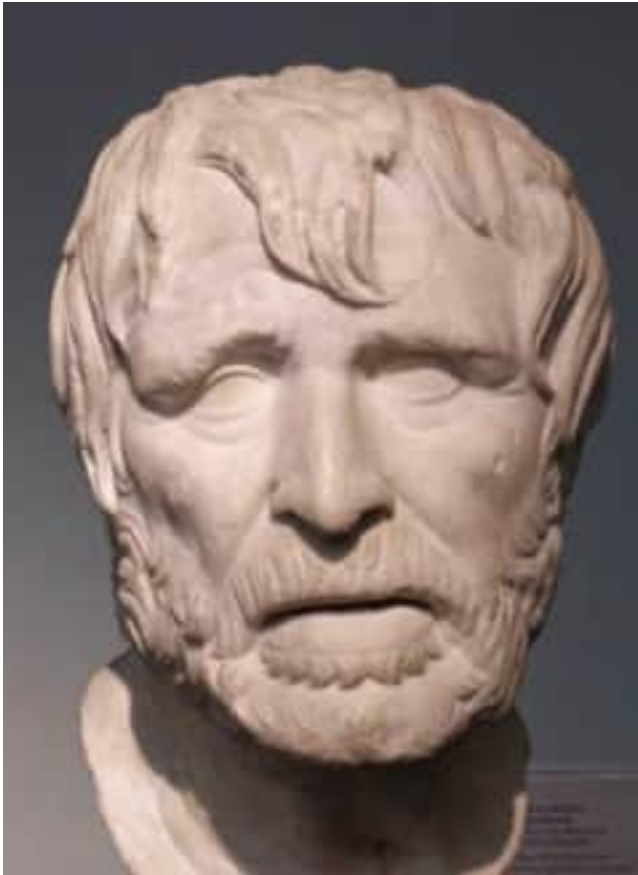
3. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.) (для аудиторної роботи)

В архаїчний період землеробство залишалось основним заняттям більшості населення. Воно ґрунтувалось на приватній власності на землю і на праці вільних селян, у господарствах яких використовували працю рабів. При цьому питома вага рабської праці у сільському господарстві та в інших сферах виробництва поступово зростала. Збільшення попиту на предмети високої сільськогосподарської культури у колоніях та в самій Греції зумовило перехід від малопробуткової культури хлібних злаків до садово-городніх культур, вирощування винограду, оливкових і фруктових

дерев, бджолярства та городництва. З винограду й оливок виготовляли вино та оливкову олію і вивозили в інші райони. Експлуатація рабів у сільському господарстві ставала вигідною справою. Земельні ділянки, розташовані у приміських місцевостях, вздовж доріг, річок чи на берегах морів, приносили немалий прибуток і цілком виправдовували засоби, витрачені на придбання землі та інвентаря. Покращився обробіток землі, почала розвиватись сільськогосподарська техніка і змінилось ставлення людей до роботи. На полях разом із землеробом працювали його нечисленні раби і батраки. Праця для вільного грека тоді ще не вважалася ганебною, як це стало в епоху розквіту рабовласництва.

З покоління в покоління грецький селянин нагромаджував досвід обробки землі і, застосовуючи різні нововведення, прагнув підтримувати її врожайність. Греки широко застосовували зрошування, споруджуючи канали, громадські та приватні колодязі. Але особливу увагу вони звертали на удобрювання землі. При цьому для різних ґрунтів Греції застосовували різні види добрив. Греки знали про прекрасні якості гною, вони широко використовували зелений пар, переорюючи трави, спалювали на полях солому, змішували різні сорти землі, вносили в ґрунт вапняну землю, мулисту землю і різні господарські відходи. Відомий грецький ботанік Теофраст³⁰ зазначає, що греки культивували пшеницю, ячмінь, полбу і сезам, а з бобових — горох, чечевицю, боби, люпин. Вони вирощували оливу, виноград, інжир, айву, гранати. Окрім полів, садів і виноградників, греки обробляли й городи.

Поради про те, як треба вести господарство містяться у ранньому творі архаїчного періоду — поемі Гесіода „Праці і дні”⁶, написаній у VIII ст. до н. е.

У ній автор, будучи землеробом, склав сільськогосподарський календар, вказавши найкращі терміни проведення сільськогосподарських робіт і методи підготовки до них. Ранньою весною до прильоту ластівок Гесіод рекомендує господарю підрізати виноградні лози, а жнива – починати у

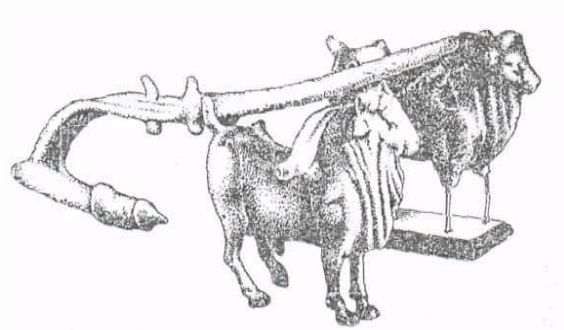
Гесіод

середині травня, наприкінці червня – молотити священні зерна Деметри на заокругленному і рівному тоці.

У вересні треба починати збирання винограду, а потім зорювати поле під посів озимих. І, нарешті, пізно восени, Гесіод радить рубати ліс і готувати сільськогосподарський інвентар до наступного польового сезону.

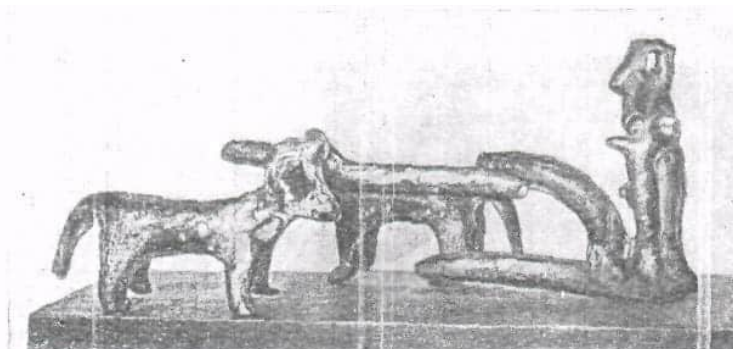
Календар Гесіода пристосований до клімату середньої Греції. В інших місцях, куди переселялися греки, терміни робіт могли

змінюватися, селяни могли керуватися у своєму календарі іншими прикметами, але залишався той самий порядок робіт і ті ж сезонні роботи, що диктуються законами природи.

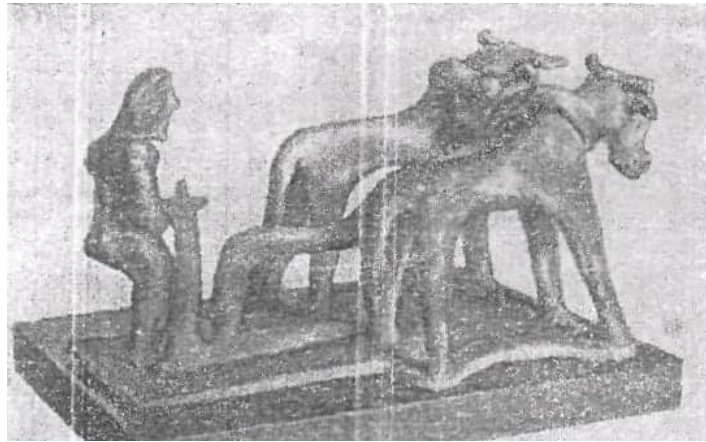
Рало з цілісного шматка дерева. Статуетка з Чивіта Кастелляна (Італія)

Основою господарства в архаїчний період було землеробство. При цьому застосовувалася двопільна система із залишеною під паром ділянкою, яку тричі орали за допомогою пари волів, рідше мулів і орного знаряддя, зображення якого часто зустрічається на різних статуетках і розписах грецьких ваз.

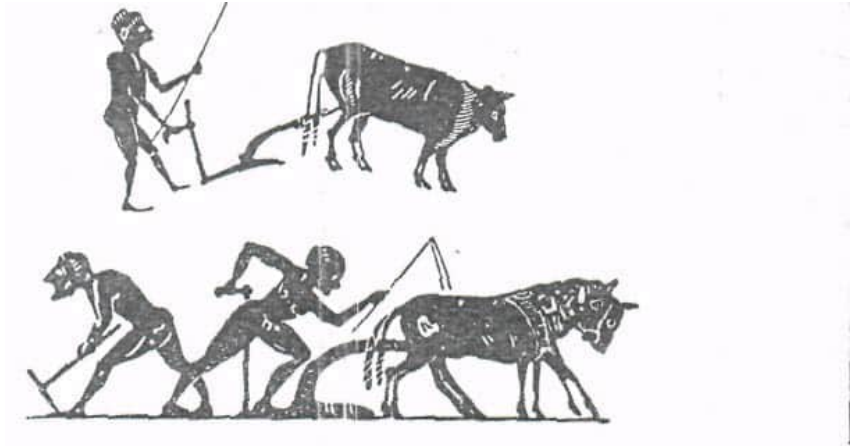
Бронзове зображення орача і биків

Якщо розглядати плуг як знаряддя, яке підрізає землю і відвалює її убік, тобто приписувати йому функції, характерні для сучасного плуга, то жодне із зображень старогрецького знаряддя для обробітки землі не може бути назване плугом. Правильніше бачити у них примітивніше знаряддя — рало, яке лише розпушувало поверхню землі, не перевертаючи її. Воно могло бути зроблене з одного шматка дерева або складатися з декількох частин, могло мати чи не мати полоз і залізний наконечник.

Рало з полозом. Глиняна статуетка VIII ст. до н.е. з Танагри (Греція)

На старогрецьких зображеннях є тільки рала з полозами, паралельними до поверхні ґрунту, і з рукоятками, відокремленими від дишла. Вони були у вжитку вже у III тис. до н. е. Такі рала зустрічаються серед глиняних статуеток VIII ст. до н. е. і в розписі грецьких ваз VI—V ст. до н. е. У VI ст. до н. е. разом із ралом у греків був вже примітивний плуг.

Сцени оранки на малюнках грецьких ваз VI ст. до н. е. з Берлінського та Луврського музеїв

Після оранки іноді доводилось розбивати грудки землі. За часів Гесіода у Греції це робили за допомогою грабель, а після посіву хлопчик-невільник засипав насіння мотикою.

Сім'я була пов'язана із землею, на якій вона жила. Місто виникало як об'єднання сімей, кожна з яких довічно володіла одним з наділів, одержаних від одного із засновників. Наділи створювали одночасно з виникненням сім'ї. Згодом наділ могли подробити, але тільки тоді, якщо при цьому розділялася і сім'я, яка володіла ним.

4. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в класичний період (V– IV ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

Особливістю сільськогосподарського виробництва торгово-ремісничих полісів Греції було існування багатьох галузей:

хліборобства, виноградарства, вирощування оливок, городництва-садівництва, скотарства. Основним продуктом харчування грека був хліб, і тому хліборобство було однією з головних культур. Проте у торгово-ремісничих полісах було мало родючих земель, переважали горбисті з кам'янистим ґрунтом, важкі для оранки та обробітку, вони мали низьку природну родючість. Це зумовило невисокий рівень розвитку хліборобства у грецьких полісах цього типу. Асортимент сільськогосподарських знарядь був бідним: примітивний безвідвальний плуг, сапа, серп для зрізування колосків, лопата для провіювання, волокуша для витискування зерна зі зрізаних колосків на току. Добрива використовували мало, найпоширенішим способом землеробства було двопілля. У цих умовах врожаї були невисокі. Поживну, але вибагливу для обробітку пшеницю висівали на малих площах, головною зерновою культурою був невибагливий ячмінь, який не такий цінний, але давав відносно непогані врожаї на ґрунтах Греції. Ячмінний хліб, ячмінна каша або перепічки були основною їжею давнього грека.

Проте загалом у торгово-ремісничих полісах, які досить часто мали велику кількість населення, свого зерна, навіть такого, як ячмінне, бракувало, і загроза голоду була абсолютно реальною. Зернова проблема була однією з найгостріших у торгово-ремісничих полісах класичної Греції V–IV ст. до н. е. Якщо грецьке хліборобство перебувало на невисокому рівні, то інші галузі процвітали. Багато сонця, достатня кількість опадів виявились сприятливими для культур винограду, оливок, плодових дерев та овочів. Вино, оливкова

олія, овочі стали, як і хліб, основними продуктами харчування давніх греків. Особливого розвитку зазнають виноградарство та вирощування оливок. Під виноградники й оливкові гаї відводили раніше порожні землі, розчищали від заростей і вводили у сільськогосподарський обіг горбисті, посушливі або кам'яні ділянки. Люди розробляли добре продумані правила догляду за виноградною лозою і оливкою: їх удобрювали, підрізували кілька разів на рік, виводили нові сорти, що покращували смак плодів, уміло захищали від холоду й вітру. Греки отримували досить високі врожаї винограду й оливок, які не лише забезпечували потреби місцевого населення, але і дозволяли продавати надлишки. Зібрані плоди споживали у свіжому вигляді, вони йшли також на виготовлення родзинок, маслини маринували, але з більшої частини продукції виробляли вина й олію. Грецька олія і деякі сорти вин славилися по всьому Середземномор'ю і йшли на експорт, приносячи великі доходи. Найзнаменитішими у V—IV ст. до н. е. вважали хіоські, фасоські, коські та лесбійські вина. Старогрецькі винарі не мали у своєму розпорядженні засобів для нейтралізації оцтової кислоти, що утворювалась при бродінні виноградного соку, і тому процес приготування доброго вина був досить складним. Щоб вино не скисло і не перетворилося на оцет, у нього додавали морську воду (іноді до 50 %), товчений мармур, гіпс, вапно і навіть золу. Ось чому, коли розкривали посудину зі свіжим вином, воно було каламутним і густим, і його для вживання необхідно було процідити і розбавити водою. Як правило, греки пили вино, завжди розбавляючи його

водою у пропорції: 1 частина вина — 3–4 частини води. Отримували неміцний, приблизно 4–6 градусів алкоголю, тонізуючий напій, який добре вгамовував спрагу у спекотну пору року.

Догляд за виноградниками, олійними, плодовими деревами, приготування вина й олії вимагали багато турбот і робочих рук. Тому розвиток грецького виноградарства, оливководства, садівництва був тісно пов'язаним з впровадженням у сільському господарстві рабської праці.

Обідній стіл грека не можна було уявити без фруктів (найчастіше це були смокви або фіги, схожі на сучасний інжир) та овочів: цибулі, часнику, капусти, зелені. Це зумовило зростання ролі городництва і садівництва, їх високий рівень розвитку. До того ж для садів і городів не було потрібно багато землі, що при невеликих розмірах грецьких торгово-ремісничих полісів було одним з чинників їх поширення.

У системі грецького сільськогосподарського виробництва скотарство відігравало незначну роль. М'ясо і молоко не були основними продуктами харчування давніх греків, коней як тяглову силу практично не застосовували, грецька кіннота була допоміжним родом війська і тому коней було мало. Проте розводили овець (а отримувана вовна була основною сировиною для виготовлення одягу), робочу і тяглову худобу (биків, ослів, мулів). У гористій Греції на обмеженій території дрібних полісів не було великих пасовищ і це не могло не стримувати розвитку грецького скотарства. Основними виробничими осередками у сільському господарстві

Греції V–IV ст. до н. е. були невеликі ділянки (3–5 га) землероба-громадянина цього полісу, які обробляли члени його сім'ї за допомогою одного-двох рабів, і маєток у 15–25 га, який обробляли 15–25 рабів. Господарство того й іншого типу було багатогалузевим, практично у кожному господарстві вирощували зернові, був закладений виноградник, садили оливи, сад з плодових дерев, город, паслися невеликі стада овець, кіз. Якщо продукція селянського двору зазвичай йшла на задоволення потреб сім'ї землероба і була мало пов'язана з ринком, то у рабовласницьких маєтках отримували значні надлишки продукції: зерна, олії, які продавали на місцевому ринку або йшли на експорт.

Для Греції епохи розквіту не були характерними великі рабовласницькі маєтки та латифундії, а переважали господарства дрібних і середніх землевласників. Розкиданість грецьких полісів і різні природно-географічні умови їх розташування сприяли спеціалізації окремих районів на виробництві тих чи інших сільськогосподарських культур. Зокрема, кам'янистий ґрунт, гірський ландшафт і сухий клімат значної частини материкової Греції були не придатні для вирощування зернових культур, але надзвичайно сприятливі для вирощування оливок, виноградарства та скотарства. Зате землі Фессалії, Північного Причорномор'я або Сицилії давали прекрасні врожаї пшениці та інших злаків. Вирощування сільськогосподарських культур у різних областях, що природно склалися, сприяли розвитку між ними торгівельних відносин.

В Афінах у період демократії проводили послідовну політику

вивезення за море на завойовану територію громадян, що не знайшли застосування своїм силам у метрополії¹⁷, як для того, щоб надати їм допомогу, так і для зміцнення важливих стратегічних пунктів. Визначену територію ділили на кількість рівних наділів, що дорівнювала числу громадян, внесених у список колоністів, після цього наділи розподіляли. Колоністам наказували розселятися на відведеній їм землі, але, як правило, вони самі її не обробляли; це робили колишні її власники-туземці, які за право користування землею повинні були платити щорічну ренту.

Про те, як обирали колоністів немає згадки, але, ймовірно, іноді траплялося, що кількість охочих перевищувала можливість наділити їх землю, і, оскільки при демократичному ладі часто використовували жеребкування, легко припустити, що й охочі виїхати тягнули жереб. На наділи у клерухії¹² діяли такі ж права спадкування, які були переважно у метрополії. Жереб, який витягнув поселенець, давав йому можливість стати засновником ойкосу, тобто наділу звичайного типу з господарством для всієї сім'ї, з тією лише відмінністю, що його нове господарство не було пов'язане з претензіями спадкоємців і легше могло бути відчужуване.

Загалом сільське господарство Греції V–IV ст. до н. е. мало такі особливості: багатогалузевий характер, у ньому переважали трудомісткі інтенсивні культури (виноградарство та вирощування оливок), використання рабської праці як основи землеробства, товарна спрямованість провідного господарського осередку — рабовласницького маєтку як нового типу організації виробництва.

5. Сільське господарство та аграрні відносини Греції в елліністичний період (др. пол. IV – середина I ст. до н. е.)

(для самостійної роботи)

З-поміж усіх елліністичних держав найстійкішим до кінця III ст. до н. е. було Єгипетське царство, де утвердились потомки Птолемея Лага — Птолемеї, чи Лагіди. Всі перші Птолемеї прагнули розвинути зрошувальну мережу країни, щоб підняти прибутковість сільського господарства. Землі, які належали Єгипту, вважали царськими, але залежно від способу використання їх ділили на дві категорії: 1) царські землі у власному значенні та 2) відступлені землі. Відступлені землі відповідно поділялись на: 1) дарчі землі, якими цар наділяв своїх фаворитів — придворних, полководців, вищих чиновників цивільного відомства, 2) храмові землі та 3) землі клерухів, тобто військових поселенців.

Царська земля складала найбільшу частину оброблюваних земель і перебувала безпосередньо у віданні адміністрації царя. При Птолемеях, як і при фараонах, більшість царських земель здавали в оренду дрібним орендарям або царським землеробам. Царські землероби не тільки не могли продати орендовані ділянки, але й навіть не мали права використовувати їх за власним бажанням. Види культур, час посіву, збирання та доставки зібраних продуктів були визначені згідно з інструкціями та під контролем чиновників і відкупників. Місцева влада видавала орендарю насіння, інвентар і

робочу худобу. За право користування землею землероби зразу ж після збирання врожаю платили царю орендну плату зерном, фруктами, плодами, худобою. Землероби працювали під пильним контролем місцевої і центральної адміністрації.

Крім царських землеробів у Єгипті були люди, які не мали земельних ділянок і працювали поденниками. Особливу категорію відступлених земель складали землі клерухів. Рядові воїни отримували у тимчасове користування від 5 до 100 арур³ землі. Воєначальникам виділяли великі земельні ділянки. Клерухам зазвичай давали гірші — малородючі, запущені землі, проте на пільгових умовах. Власника землі на декілька років звільняли від податку на землю при умові, якщо він приводив отриману ділянку (клер) у добрий стан. У цьому випадку клери зберігались за власником ділянки та його нащадками впродовж багатьох років, і, таким чином, клерухи перетворювались на безстрокових орендаторів (емфітевтів).

У VI ст. до н. е. на місцях колишніх північно-понтійських емпоріїв⁸ виникли міста типу еллінських полісів. Населення цих полісів займалось не тільки ремеслом і торгівлею. Родючість ґрунту Північного Причорномор'я сприяла розвитку землеробства у цих полісах.

Окрім хліборобства, у IV ст. до н. е. в античних державах Північного Причорномор'я почали вирощувати спеціальні культури, особливого розвитку зазнала культура виноградарства. Як свідчить місцеве виробництво спеціальної тари для вина — гостродонних

амфор — на Боспорі і в Херсонесі³⁷ розвинулося виноробство.

Розкопки Мірмекія¹⁸ і Дії–Тірітаки³¹ показали, що вже у III–I ст. до н. е. виноробство відігравало важливу роль серед занять населення цих міст. Те ж можна сказати і про Пантікапей — столицю Боспорського царства, де виноробство було розвинене у I ст. до н. е. Знахідки ножів виноградарів у пластах перших століть нашої ери свідчать про те, що в цей період серед населення Пантікапея були не тільки винарі, але також і виноградарі.

Основними у сільському господарстві Північного Причорномор'я були зернові культури. Про це свідчать письмові джерела та археологічні дані. Страбон²⁸ згадує про велику кількість хліба у всьому Криму, окрім гірської області і особливо підкреслює родючість тієї частини півострова, яка тягнеться від Феодосії до Пантікапея. Конкретніші вказівки є у Геродота, який повідомляє, що калліпіди й алазони сіють та вживають в їжу хліб, чечевицю і просо. За словами Плінія²¹ жителі цих областей харчувалися зазвичай просяною кашею. На уламку чорнолакової посудини кінця V–початку IV ст. н. е., знайденої у 1872 році на Таманському півострові, збереглась згадка про ячмінь.

Повніше уявлення про зернові культури Причорномор'я дають дослідження зерен, виявлених при розкопках стародавніх городищ, головню на Боспорі. У європейській частині Боспору при розкопках Мірмекія та Дії–Тірітаки у шарі IV ст. до н. е. були знайдені обвуглені зерна м'якої пшениці та ячменю.

Порівняно з добре дослідженими знахідками зерен на території

Боспорської держави аналогічні пам'ятки інших районів Причорномор'я вивчені менше. Проте мізерні згадки про походження злаків, що культивувалися у Північному Причорномор'ї в еліністичну епоху, дають підстави вважати, що найголовнішим серед них була пшениця, яку експортували у метрополію.

Відомості про городництво у Північному Причорномор'ї вельми обмежені, і ймовірно, що порівняно з вирощуванням зернових культур воно відігравало значно скромнішу роль. Геродот згадує про калліпідів і алазонів, що вирощували цибулю й часник. Теофраст розповідає про цибулю, що росте в Херсонесі Таврійському, тобто у Криму. За словами ботаніка, ці цибулини були настільки солодкі, що їх вживали в їжу сирими. Нарешті, згадаємо про солодкий „скіфський корінь”, який, згідно з Теофрастом, ріс біля Меотиди¹⁵. Висловлювали припущення, що цим коренем була редька.

Мало відомостей є про вирощування баштанних культур у Північному Причорномор'ї. Можна згадати лише про одне рельєфне зображення Геракла на бенкеті, знайдене у 1912 році в районі м.Саки поблизу Євпаторії. На ньому перед Гераклом представлений столик, на якому лежали грона винограду, яблука або гранати і якийсь великий округлий плескатий предмет — хліб або, можливо, плід, ймовірно, диня або гарбуз, що культивувались у метрополії.

Про фруктові дерева, які вирощували на Боспорі, згадує Теофраст. Він повідомляє, що на Понті²³ біля Пантікапея росте багато смоківниць і гранатових дерев, також там є дуже багато груш і яблунь різних сортів. Такі ж відомості ми знаходимо й у Плінія.

Доповненням до письмових джерел слугують археологічні знахідки. У Дії-Тірітаці було знайдено кісточки аличі, різновиди сливи. У Мірмікії у пласті IVст. до н. е. кісточки аличі та маслини. Очевидно, маслини на Босфорі могли бути лише привезеними, оскільки вирощування плодів оливкового дерева там неможливе через кліматичні умови. Цікавою є знахідка кісточок аличі у шарі Vст. до н. е. Це підтверджує думку, що садівництво було поширене й на європейському березі Боспору.

Виноградарство найперше з'явилося на Боспорі. У Мірмікії кісточки винограду були знайдені у V ст. до н. е. На монетах V ст. до н. е. зображене виноградне гроно. Тому можна припускати, що в цей час на Боспорі вже культивували виноград. Оскільки для акліматизації середземноморської лози в нових умовах Керченського півострова було потрібно чимало часу, то перші спроби вирощування винограду на Боспорі були у VI ст. до н. е.

У Херсонеській державі культивувати виноград почали з часу заснування поліса (у 422–421 рр. до н.е.). Виноградарство розвивалось успішно. Зокрема, у середині IV ст. до н.е. там вже існувало настільки розвинене виноробство, що для нього необхідним було виготовлення спеціальної тари – гостродонних амфор. У III ст. до н. е. виникла необхідність розмежувати нові ділянки під виноградники і це здійснили як державний захід.

Про домашніх тварин у Північному Причорномор'ї існують згадки у Страбона, який зазначає, що жителі через холод не тримають ослів, а бики народжуються безрогими, або їм доводиться відпилювати

роги; коні там водяться дрібні, а вівці — великі.

Під час розкопок Пантікапея були визначені кістки певних тварин. Кожен з видів тварин був представлений декількома десятками особин. Дрібна рогата худоба (кози і вівці) кількісно переважала велику рогату худобу та коней, мулів і собак. Значно меншою була кількість свиней, зовсім невеликий відсоток віслюків та верблюдів. Птахівництво, мабуть, не мало значного розвитку; невелику кількість кісток курей засвідчено в Ольвії у пластах III–I ст. до н. е. і I–IV ст. н.е.

У Північному Причорномор'ї основною робочою твариною для оранки і перевезень, необхідних у сільському господарстві, був бик чи віл. Досить вагомим є різке збільшення ролі великої рогатої худоби в Пантікапеї та Ольвії, починаючи з перших століть нашої ери. В цей час відбулися значні зміни у господарстві. З огляду на натуралізацію господарства населення міст, яке раніше більше займалося ремеслом і торгівлею, тепер почало займатися землеробством. Цілком природно, що за таких обставин повинна була зрости кількість биків, які були основною робочою твариною. Характерною особливістю землеробства північно-понтійських держав було те, що вільні греки-орачі відігравали незрівнянно меншу роль, ніж численні землероби з числа місцевих жителів. У Північному Причорномор'ї та у Птолемеєвському Єгипті грецьке населення, мабуть, здебільшого було зосереджене в містах і обмежено діставалось до сільських районів.

Особливістю античного землеробства у Північному

Причорномор'ї був його розвиток в укріплених районах: на Керченському півострові під захистом оборонних валів; садибними будівлями, як свідчать споруди на Гераклійському півострові і частково на Боспорі, були міцні замки, що слугували надійним укриттям їхнім власникам у разі раптового нападу. Сільський рабовласник на Північному Понті був завжди озброєний і готовий відбити напад.

Також можна відзначити і деякі своєрідні риси в організації сільського господарства у різних містах Північного Причорномор'я. У Херсонесі воно, ймовірно, мало суто рабовласницькі форми. Цим економічні основи Херсонеської держави значно відрізнялись від сусідніх держав, які перебували на значно примітивнішій стадії розвитку. Через це не могло бути взаємодії у сільському господарстві між Херсонесом і таврами.

Питання для повторення

1. Охарактеризуйте особливості розвитку сільського господарства у криго-мікенський період.
2. Назвіть способи обробітку землі та головні сільськогосподарські культури у гомерівський період.
3. Обґрунтуйте зміни, які відбулись у сільському господарстві архаїчного періоду порівняно з гомерівським.
4. Назвіть галузі сільського господарства у класичний період та рівень їх розвитку.
5. Охарактеризуйте особливості організації сільського

господарства в Єгипті у період еллінізму.

6. Охарактеризуйте основні галузі сільського господарства елліністичного періоду у Північному Причорномор'ї – землеробство і тваринництво (назвіть знаряддя праці, основні види сільськогосподарських робіт, землеробські культури, породи тварин).

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 210 с.
2. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции / Л. Винничук. – М., 1988. – 496 с.
3. Возникновение и развитие земледелия / отв. ред. В. Д. Блаватский, А. В. Никитин: Академия наук СССР; Институт археологии. – М., 1967. – 230 с.
4. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / Гиро П. – СПб., 1915. – 686 с.
5. Нейрат О. История античного хозяйства / О. Нейрат. – Николаев, 1924. – 106 с.
6. Полек Микола. Життя греків і римлян / Микола Полек. – Львів, 1925. – 292 с.
7. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. – М. : АСТ; СПб.: Полигон, 2008. – 926 с.
8. Суров Е. Т. К истории виноградарства и виноделия в Херсонесе Таврическом / Е. Т. Суров. – М. : УЗ МГПИ им. В. И. Ленина, 1942. – Т. 28. Вып. 1. – С. 93–128.

Додаткова література

1. Андреев Ю. В. К проблеме гомеровского землевладения /

- Ю. В. Андреев // Социальная структура и политическая организация античного общества. – Л., 1982. – С. 10–13.
2. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 208 с.
 3. Колобова К. М. Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. Л. Озерецкая. – Л., 1959. – 166 с.

Електронні ресурси

1. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>
2. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/
3. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>

III. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Економічний розвиток, ремесло Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.)

(для аудиторної роботи)

У крито-мікенський період економіка Греції, особливо ремесло і будівництво, сягнули значного розвитку. Великі споруди в Мікенах підтверджують, що у древніх будівельників, каменярів, різьбярів дерева і каменю був доволі високим рівень знань і навиків. Зокрема, камені для будівництва спочатку обробляли важкими молотами,

потім їх різали бронзовими пилами. Застосування системи противаг та кронштейнів, встановлення водостічних труб потребували доволі точних розрахунків. Для будівництва доріг, палаців, фортець, гробниць були необхідні нові, вдосконалені знаряддя праці. Мікенські майстри використовували декілька видів сверл, долото, пили і молотки. Дерево обробляли ножами й сокирами. Ремісники виготовляли мідні знаряддя праці, були розвинені гончарне виробництво, кораблебудування, рибальство та обробка металів. Ремісники працювали зазвичай на замовлення, диференціація праці була ще недостатньою.

2. Економічний розвиток, ремесло Греції в гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

Гомерівська Греція, на відміну від мікенської епохи, знала дуже мало видів ремесла. В умовах, коли кожне окреме господарство обслуговувало себе власними засобами, реміснича діяльність не могла отримати сприятливих умов для розвитку. Ремесло було розвинене гірше порівняно з тваринництвом та землеробством. Панування натурального господарства та невелика частка обміну у системі економічних відносин позначились і на стані ремесла. Вироби ремісників програють мікенським не тільки своїм художнім, але й технічним рівнем. Вони не мають тої вишуканості, краси, складності, колориту, якими славились твори майстрів попередніх

століть. Про монументальну скульптуру (ксоани) — статуї з дерева і каменю ми знаємо лише за описами древніх.

Ксоани

Велику роль для подальшого розвитку суспільства мало докорінне оновлення технічної бази, пов'язане з широким розповсюдженням заліза та його впровадженням у виробництво. Технічне вдосконалення знарядь праці землеробства і, насамперед, поява плуга з залізним лемехом дало можливість обробляти значно більшу територію і на родючих долинах, і на твердих ґрунтах. Використання залізної сокири сприяло розширенню пасовиськ.

Виникнення нових ринків збуту стало могутнім стимулом для розвитку та вдосконалення ремісничого й сільськогосподарського виробництва в архаїчну епоху. Беззаперечним свідченням стрімкого технічного прогресу стали ремісничі вироби цього періоду, особливо вироби з металу та кераміка. Більшість кераміки, яку вивозили з Греції на зовнішні ринки, виготовляли вже не в домашніх умовах, як у гомерівську епоху, а у спеціальних майстернях кваліфіковані

гончарі та художники-вазописці. Це виробництво з кінця VIII ст. до н. е. мало масовий, серійний характер і було розраховане передусім на попит ринку. У грецькому суспільстві архаїчного періоду спеціалісти-ремісники вже не були людьми поза общиною та її законами, які нерідко не мали навіть постійного місця проживання. Тепер вони створювали чисельний і досить впливовий прошарок, який вів осілий спосіб життя. Про це свідчить не тільки кількісне та якісне зростання ремісничої продукції, але й поява в економічно розвинених полісах ремісничих кварталів, у яких проживали ремісники однієї професії.

3. Економічний розвиток, ремесло Греції в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

У період архаїки відбувався інтенсивний розвиток античного суспільства. Збільшувалася кількість населення, підвищувався його життєвий рівень. Це був період прогресу у ливарному виробництві, успіхів у виготовленні глиняного посуду. Гончарне виробництво набуло масового серійного характеру. У цей час виникають центри художньо-промислового виробництва посуду (спочатку Коринф і Мегари, потім Афіни), де виник знаменитий спосіб нанесення чорних фігур на блискучий червонуватий фон, що досягався шляхом домішування окису заліза.

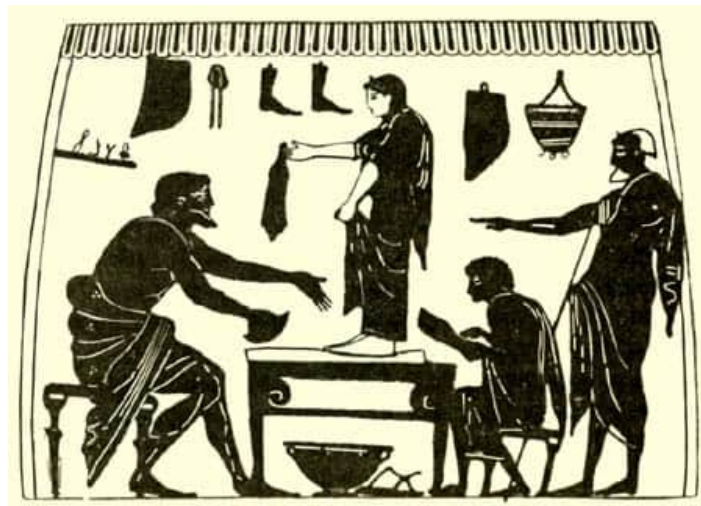
Чорнофігурні вази

Грецькі вази VII–VI ст. до н. е. вражають багатством і розмаїттям форм, красою живописного оформлення. Вироби керамістів та ливарників бронзи свідчать про високий професійний рівень і розподіл праці й між галузями, і всередині окремих галузей ремісництва.

Значного розвитку набули ремесла, що зосереджувались у містах, повністю сформувались галузі: металургія, металообробка,

кораблебудування. Ремісники архаїчного періоду постійно вдосконалювали технічне оснащення своїх майстерень. За всю подальшу історію античного світу не було здійснено стільки винаходів та відкриттів, як за три століття архаїчного періоду. Приміром, у цей час був винайдений спосіб відливання з міді та бронзи великих суцільних металевих предметів: панцирів, шоломів, посуду, статуй.

У міру розвитку продуктивних сил та обміну з'явилися нові робочі руки – привізні раби. Працю рабів використовували на рудниках, у ремеслі, в портових і корабельних роботах. Купівля рабів та володіння ними стають важливим способом розширення виробництва і збагачення. Із застосуванням масової праці змінилися розмір підприємств та обсяг виробництва. Підприємства розширювалися і ставали ремісничими майстернями. Ремесло відокремилася від землеробства.

**Майстерня чоботаря
VI ст. до н.е.**

В архаїчний період з'явилися нові групи населення – судновласники, власники ремісничих майстерень (ергастерій), які з плином часу все більше визначали не тільки економічний, але й політичний характер міст-держав-полісів, що виникли у VIII–VI ст. до н.е. в Греції в результаті боротьби нових соціальних груп і сил з аристократією.

4. Економічний розвиток, ремесло Греції в класичний період (V–IV ст. до н. е.) (для аудиторної роботи)

У класичний період високого розвитку досягли металургійне, кам'янообробне, деревообробне, гончарне та шкіряне ремесла. Ткацтво зазвичай не виходило за рамки домашнього виробництва. Основу ремісничого виробництва Греції становили майстерні – ергастерії. У таких майстернях працювало переважно від трьох до дванадцяти рабів. Лише у IV тис. до н. е. існували ергастерії, які об'єднували декілька десятків рабів. Раби зі всім обладнанням, сировиною та знаряддями праці належали господарю. Тому господар міг купити, продати чи отримати майстерню разом з рабами, у тому числі й з рабом-керівником. Ергастерії були дуже прибутковими. Якщо власник ергастерія мав громадянські права, то він часто володів також землею. З розвитком великих майстерень їхні господарі не брали участі у виробництві, адже працю ремісника почали вважати не

дуже почесною справою. Господар або передавав керівництво майстернею рабу-керівнику, або здавав свій ергастерій в оренду. Поділу праці всередині майстерні не було: зазвичай готовий продукт від початку й до кінця виготовляв один робітник. Проте у гончарних майстернях у VI ст. до н. е. вже був розподіл праці: формування й випалювання посуду здійснювали різні майстри. Допоміжну роботу – заготівлю дров, розпалювання печів, роздування міхів виконували раби. Іноді раба відпускали і він міг працювати й жити незалежно від господаря, сплачуючи йому встановлений оброк.

Досить поширеним було й домашнє виробництво, розраховане на продаж. Зазвичай таким виробництвом були прядіння і ткацтво: рабині-ткалі працювали під наглядом господині чи рабині-наглядачки. Серед рабинь-ткаль були й висококваліфіковані майстрині. Зокрема, одна з них могла ткати тонкі вовняні тканини, фарбувати у пурпур і сама відносити їх для продажу на ринок. Були й раби-вишивальники, золотошвеї. Робота кваліфікованих рабів давала господарю високий прибуток.

Металургійне ремесло полягало у видобутку та обробці металу. Надра Греції були багаті покладами руди, траплялись також мідь та свинець. Руду добували у різних районах античного світу й широко імпортували. Мідні копальні були відомі на Кіпрі, острові Евбея, у Македонії та Малій Азії. Золото добували у Малій Азії (Лідії, Мізії), у Греції, на островах Сіфнос та Фасос, у Фракії на горі Пангея. Срібло добували в Аттиці, де були розташовані Лавріонські срібні копальні, а також в Малій Азії, Фракії, Епірі, Далмації. Залізну руду добували в

Лаконії, в Малій Азії, на острові Евбея, на Південно-Східному узбережжі Чорного моря та у Північному Причорномор'ї.

Добування залізної руди велось відкритим способом. Срібну руду добували глибоко під землею. Робота в копальнях була дуже важкою, тому там працювали раби та засуджені злочинці. Іноді рабовласники здавали своїх рабів в аренду для роботи в копальнях. Добуту руду промивали декілька разів; частинки металу, які осіли, збирали, просушували, попередньо випалювали, а потім плавили в плавильних печах до отримання чистого металу. Злитки виплавленого металу йшли в ергастерії, де з них виготовляли різноманітні предмети.

Залізо видобували з руди примітивним способом: горн завантажували шарами деревного вугілля й руди. Вогонь роздували міхами, розплавлене залізо просочувалося вниз і застигало, утворюючи пористу крицю. Залізну крицю кували молотом для ущільнення. Лиття розплавленого заліза греки ще не знали.

У ковальстві греки досягли великої майстерності: їм були відомі різні сорти заліза і сталі. З одних сортів виготовляли теслярські знаряддя, з інших — тверді інструменти: пили, різці, каменотесні знаряддя. У сільських кузнях виготовляли та ремонтували необхідні землеробам знаряддя праці: лемехи плугів, мотики, серпи, ножі для виноградарів, сокири та предмети домашнього обігу. Різноманітними були вироби міських ковальських майстерень; їх виробництво задовольняло попит не тільки землеробів, але й ремісників, а також побутові потреби мешканців. Важливе місце у ковальській справі

посідало виготовлення зброї.

Лиття бронзи у Греції слугувало для виготовлення статуй, посуду та інших побутових предметів, а також військових обладунків, панцирів. Метал плавили у плавильних печах, паливом було деревне вугілля, вогонь безперервно роздувався міхами. Розплавлену масу металу випускали через спеціальний отвір, заповнюючи нею підготовлені ливарні форми, зроблені з глини чи каменю. Ливарна справа у Греції була тісно пов'язана з іншими способами обробки металу, тому при виготовленні предметів з бронзи, міді, срібла чи золота лиття, кування та чеканка відбувались в одній майстерні.

Ще з мікенського періоду була поширена рельєфна обробка металевих виробів художнього ремесла — торевтика. Майстри-торевти виготовляли художні предмети: бронзові дзеркала, святковий посуд, прикрашену парадну зброю і різні дрібні побутові предмети. При виконанні рельєфних прикрас з листового металу часто застосовували спосіб чеканки. Чеканку здійснювали легкими ударами молотка по чекану — спеціальному інструментові з різноманітним за формою робочим кінцем.

Надзвичайно високого рівня досягла ювелірна справа, особливо у V і IV ст. до н. е. Матеріалом для майстрів було золото, електр та срібло. Ювелірам Греції властива техніка найдрібнішої зерні (напаювання дрібних золотих, срібних чи мідних кульок на поверхню виробу) та філіграні (техніка, що використовує ажурний чи напаяний візерунок з тонкого золотого, срібного чи іншого дроту на металевий

фон). Ювелірні вироби були дуже різноманітними: перстені, браслети, намиста, сережки, діадеми, калафи, погребальні вінки, різноманітні нашивні бляшки, підвіски та ін. З дорогоцінних металів виготовляли різноманітний посуд.

Особливою галуззю металообробного ремесла була монетна справа. Антична техніка мала два способи виготовлення монет — чекан та лиття. Литі монети відливали у двосторонніх формах, часто по декілька штук відразу. Для чеканних монет виготовляли монетні кружечки. Монети з золота та срібла відливали в індивідуальних закритих формах зі зваженого напередодні металу.

Ремесло каменярів складалось з двох процесів: видобування каменю у каменоломнях та його подальшої обробки. Каменярська справа у Давній Греції була тісно пов'язана з архітектурою, особливо зі спорудженням храмів. Більшу частину праці виконували наймані робітники, проте на важку роботу у каменоломнях посиляли рабів та військовополонених.

Знаряддями праці на розробках каменю були зубило, лом, клини, кувалда, пили, кайло. Пилами із зубцями розпилювали м'які породи каменю, а пилами без зубців за допомогою піску — тверді породи.

Керамічне ремесло було розвинене у всіх античних центрах. Крім столових, кухонних і туалетних посудин гончарі виготовляли керамічну тару для зберігання та перевезення рідких і сипучих продуктів — амфори та піфоси, різноманітні будівельні матеріали й архітектурні деталі, грузила, статуетки, світильники, вівтариками,

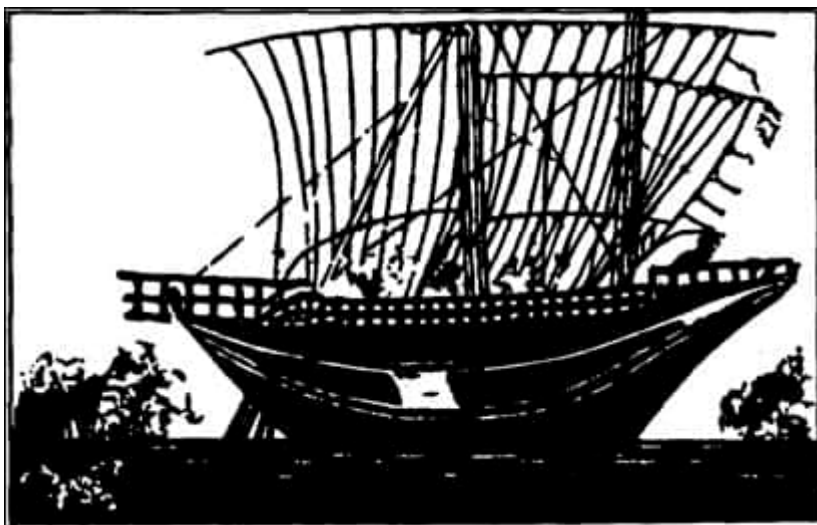
курильниці та ін. У греків переважав посуд, виготовлений на гончарному крузі та випалений у спеціальних печах.

У древньому ремеслі вагому роль відігравала теслярська та столярна справа. Деревина була найдоступнішим і найзручнішим будівельним матеріалом, досить міцним та легким для балочних конструкцій. У Балканській Греції лісів було мало, тому ліс греки імпортували з Македонії, Фракії, Кілікії, Причорномор'я, Сирії та Італії. У столярних роботах і при виготовленні виробів художнього ремесла використовували різні породи дерева, зокрема, й привозні сорти — самшит, чорне дерево, залізне дерево, пальму тощо. Греки використовували деревину при виробництві знарядь праці, особливо великих пристроїв для піднімання вантажів, для дроблення та промивання руди, для виготовлення деяких громіздких частин млинів, для військово-технічних споруд, а також підвод та возів. Крім цього, з дерева виготовляли ремісничі станки, сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, а також частини озброєння, такі, як древко списа, дротика, стріли, рукоятки меча та рами щитів. Міські столярні виготовляли меблі, а також дерев'яні саркофаги.

Для деревообробного ремесла характерна відсутність спеціалізації майстрів зі столярних і токарних робіт. Для столярних робіт використовували сокири, молотки, пили, тесла, рубанки, долота, ручні сверла та дрелі, різакі, напильники і цвяхи, лінійки, циркулі. У монументальному будівництві Древньої Греції у перекриттях кам'яних будівель завжди застосовували дерев'яні балки. З дерева виготовляли несучу мармурову або черепичну

покрівлю, а також двері монументальних будівель та помешкань.

Широко використовували деревину у кораблебудуванні. У Греції спорудження та ремонт бойових і торгових суден були не тільки важливою галуззю ремісництва, а й справою державної ваги, тому рішення про це приймали народні збори. Вони призначали також архітектора-кораблебудівника та обирали особливу комісію для спостереження за ходом робіт і витратою коштів. Майстри різних спеціальностей — теслі і столяри, ткачі і такелажники, майстри з обробки металу та інші — брали участь у будівництві кораблів. Основним будівельним матеріалом були сосна і кедр.

Грецький торговий корабель

Значна кількість глини у Греції сприяла розвитку гончарного ремесла, яке було тісно пов'язане з мистецтвом. Грецький посуд зазвичай виготовлявся за допомогою гончарного круга. Простий глиняний посуд широко використовувався для приготування їжі, або

служував тарою. А художній посуд, розписаний чи покритий чорнолаковою глазуррю використовували не тільки у побуті, але й при здійсненні культових обрядів та під час святкувань.

Ткацтво у Древній Греції відігравало важливу роль та було невід'ємним від домашнього виробництва. Значну частину ткацьких виробів, які потрапляли на ринок, виготовляли у домашніх умовах жінки та їхні рабині. Фарбування тканин у домашніх умовах виконували раб-фарбувальник чи рабиня. Крім цього, були й великі ткацькі ергастерії. Сировиною для виробництва тканин слугували переважно овеча вовна та частково льон. В епоху еллінізму у деяких містах Греції виготовляли й шовкові тканини, проте їх якість була гіршою, ніж привозний китайський шовк.

Про розвиток шкірообробного ремесла у греків ми маємо мало відомостей. Шкіра використовувалась для виготовлення оборонних обладунків-щитів і панцирів. Зі шкіри робили взуття та накидки з каптурами, кінну зброю, ремені та інші вироби. Можливо, для обробки шкіри використовували кістяні знаряддя з зубчиками, виготовлені з ребер великих тварин.

До домашніх ремесел можна зарахувати й в'язання риболовних сіток, для чого використовували особливі бронзові гачки. У Давній Греції до ремісників належали також глашатаї, співаки, тлумачі снів і лікарі. Ці ремісники перебували, як і наймані робітники, на нижчому щаблі суспільної драбини, ніж землероби, хоча до них іноді ставилися з більшою повагою та дуже цінували.

5. Економічний розвиток, ремесло Греції в елліністичний період

(др. пол. IV – середина I ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

В епоху еллінізму центр економічного життя перемістився з материкової Греції та Егейського моря на південь і схід, де на узбережжях морів та на караванних шляхах було засновано багато нових міст. Великими торговими та ремісничими центрами були Александрія у дельті Нілу в Єгипті, Пергам на північному заході Малої Азії, Антіохія на ріці Оронт в Сирії, Селевкія на ріці Тигр в Месопотамії. III—II ст. до н. е. були епохою розквіту елліністичних полісів.

У період еллінізму звичайним явищем стали великі майстерні. Їхніми господарями були найбагатші рабовласники. В елліністичних монархіях були й царські ергастерії. У ремеслі поєднання техніки та навичок місцевих і прибулих ремісників та підвищення попиту на їхню продукцію призвели до низки важливих винаходів. У цей період виникли нові види ремесел, спеціалізація стала більш розділеною і з'явилась можливість масового виробництва деяких виробів. Приміром, у металургії почали використовувати роз'ємні форми для відливання бронзових виробів, що уможливило їх серійне виробництво. Внаслідок освоєння греками сучаснішого ткацького станка, який використовували в Єгипті та Передній Азії, з'явилися майстерні з виробництва візерункових (в Александрії) та золототканих (у Пергамі) тканин. У III—II ст. до н. е. обробка

кольорових металів вдосконалюється: знову почали використовувати роз'ємні форми, винайшли позолоту способом амальгамації. При цьому способі ртуть змішували з золотом для отримання амальгами, яку наносили на поверхню виробу. При нагріванні виробу ртуть випаровувалась, а золото залишалось на поверхні предмета.

Ще в архаїчну епоху греки вирізьблювали зображення на склі, застосовуючи металеві різці або пили. Це була не така трудомістка робота, як різьба на каменях-самоцвітах. У країнах Древнього Сходу виробництво скляних виробів було відоме вже у III–II тис. до н.е. У Греції лити скло, пресувати та знебарвлювати його, виготовляти мозаїчне скло навчилися у IV–III ст. до н. е. З IV ст. до н. е. у Греції почали виготовляти перстені зі скляними вставками, у яких були тонкі золоті пластинки. Ці пластинки, покладені на тонкий шар скла, заливали другим шаром такого ж скла. Художні скляні вироби були предметами розкоші. Поверхню скляного посуду іноді прикрашали гравіруванням, техніка нанесення якого була давно відома грекам. Проте складні малюнки почали виконувати лише в епоху еллінізму, коли контури спочатку наносили гравіруванням, а потім розписували фарбами. Для розпису посуду зазвичай використовували емалеві фарби.

У виробництві скляних виробів були відкриті способи виготовлення мозаїчного, різного двоколірного, вигравіюваного та позолоченого скла. Значного поширення набула рельєфна кераміка, вкрита темним лаком з металевим відтінком, яка за формою та кольором була схожа на дорогий металевий посуд (мегарські чаші,

келенська кераміка). При виготовленні терракот, а також при відливанні бронзи, статуї почали застосовувати роз'ємні форми, що дало можливість зробити їх складнішими та виготовляти неодноразові копії з оригіналу. Тому витвори окремих майстрів і художників перетворювались у продукцію масового виробництва, розраховану на середній прошарок населення.

Для елліністичної епохи характерним є розвиток техніки суднобудівництва та мореплавства, військової техніки і містобудівництва. Постійні війни сприяли розвитку облогової та оборонної техніки. Такі складні технічні засоби, як тарани, катапульти (стріломети та каменемети), облогові вежі, винайдені ще у IV ст., у період еллінізму стали обов'язковим видом зброї, збільшилась їх міць та різноманітність форм, покращилась конструкція. Вдосконалювались і фортифікаційні споруди.

Практика заснування полісів, властива всім елліністичним правителям, створила сприятливі умови для розвитку будівельної майстерності та архітектури. Зокрема, архітектура елліністичних полісів продовжувала грецькі традиції, але одночасно зі спорудженням храмів велику увагу приділяли будівництву театрів, гімнасій, булевертій, палаців. Внутрішнє та зовнішнє оформлення будівель стало багатшим та різноманітнішим, широко використовували портики та колони. Храми грецьких богів будували за класичними канонами з невеликими відхиленнями. Через великий обсяг робіт та нестачу засобів будівництво розтягувалось на десятки та сотні років.

Специфікою елліністичного періоду була поява нового типу суспільних будівель: бібліотек (в Александрії, Пергамі, Антіохії на Оронті), мусейона (в Александрії, Антіохії на Оронті), Фароського маяка, так званої „Вежі вітрів” в Афінах, які були центрами наукової роботи та практичного застосування наукових знань.

Питання для повторення

1. Назвіть ремесла, які були розвинені в егейський період.
2. Поясніть виникнення змін у ремеслі гомерівського періоду у зв'язку з розповсюдженням заліза.
3. Обґрунтуйте зміни, які відбулися в економіці Греції архаїчного періоду порівняно з крито-мікенським та гомерівським.
4. Охарактеризуйте розвиток основних видів ремесел та знаряддя виробництва класичного періоду.
5. Назвіть нові види ремесел елліністичного періоду та поясніть причини їх виникнення.

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции / Л.Винничук. – М., 1988. – 496 с.
2. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / Гиро П. – СПб., 1915. – 686 с.
3. Лурье С. Я. История Греции / [сост., авт. вступ. статьи Э.Д.Фролов] / С. Я. Лурье. – СПб.: Издательство С.- Петербургского ун-та. 1993. – 680 с.
4. Полек Микола. Життя греків і римлян / Микола Полек. – Львів,

1925. – 292 с.

5. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. – М. : АСТ; СПб.: Полигон, 2008. – 926 с.

6. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический эгейский мир / Дж. Томсон. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 648 с.

Додаткова література

1. Гайдукевич В. Ф. Боспорские города Тиритака и Мирмекий на Керченском полуострове (по раскопкам 1932–1936 гг.) / В. Ф. Гайдукевич // Вестник древней истории. – 1937.–№ 1.– С. 216–239.

2. История Древней Греции; под ред. В. И. Кузищина. М., 1986. – 382 с.; 2-е изд. М., 1996. – 398 с.; 3-е изд. М., 2000. – 399 с.

3. Колобова К. М. Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. Л. Озерецкая. – Л., 1959. – 166 с.

Електронні ресурси

1. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>

2. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/

3. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>

IV. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

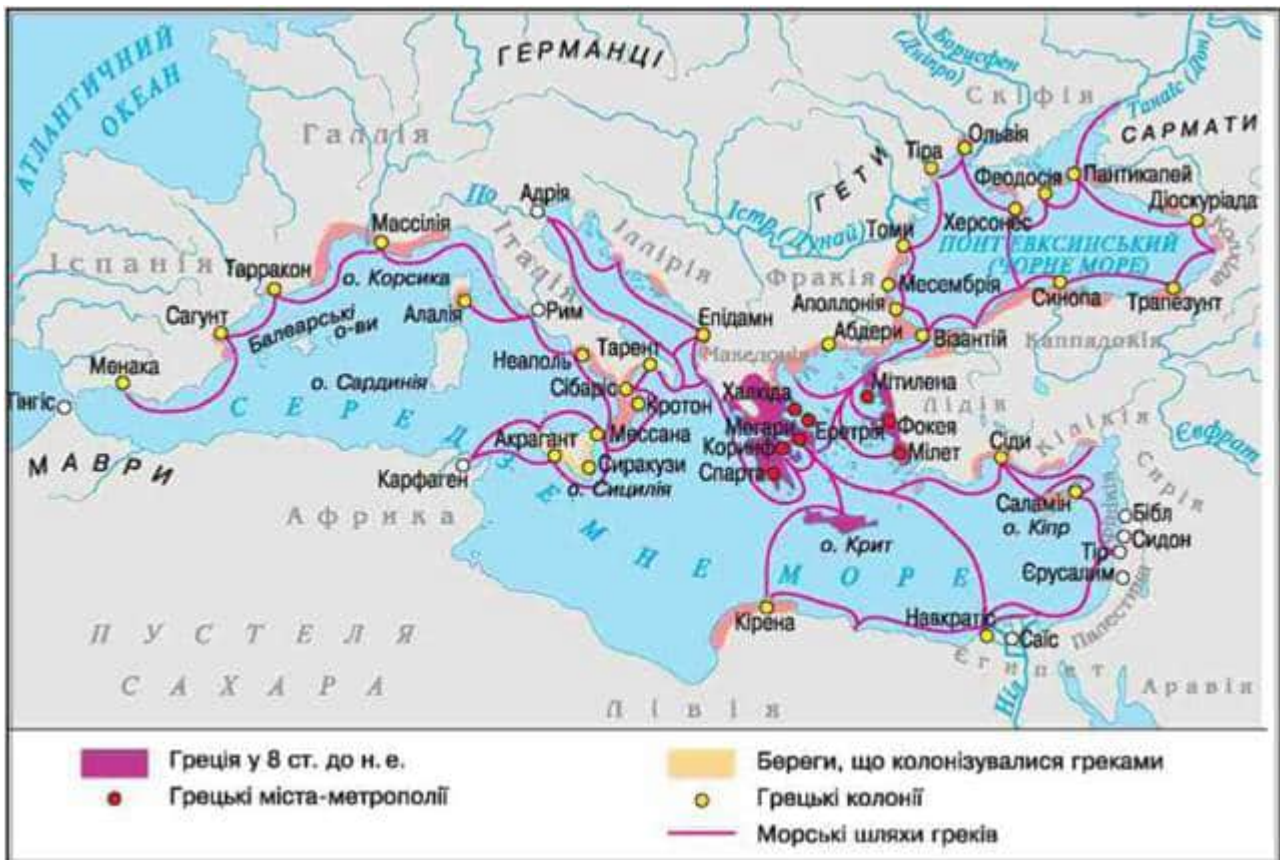
1. Основні напрями грецької колонізації

(для аудиторної роботи)

Бурхливому економічному та культурному розвитку Архаїчної Греції, без сумніву, сприяла Велика грецька колонізація. Так називають масові переселення еллінів з території їхньої прабатьківщини по всьому Середземномор'ю і Причорномор'ю, які набули величезних масштабів у VIII–VI ст. до н. е. В цей час у багатьох еллінів з'являється непереборний потяг до далеких морських подорожей у незвідані землі. На перший план виходять мореплавання і морська торгівля. За короткий час греки заснували сотні нових міст, які називали *апойкіями*. Міста, зберігши всю своєрідність раннього грецького міста у плануванні, організації, побуті і культурі, ніби органічно влились в оточуючий варварський світ Середземномор'я та Причорномор'я, активно використовуючи у власних інтересах його матеріальні та людські ресурси. Греки освоїли багаті природні ресурси Середземноморського та Причорноморського узбережжя, встановили корисні взаємовигідні зв'язки з місцевим населенням. Політична структура колоній була такою самою, як і метрополій, крім тих випадків, коли засновниками колоній були політичні емігранти. Згодом колонія перетворювалась у самостійну державу — місто-поліс. Між колоніями і метрополіями зазвичай встановлювались жваві економічні, політичні, культурні та релігійні зв'язки, які нерідко скріплювались особливими договорами.

Колонізація була досить складним явищем з кількома етапами розвитку. У ранній період колонізація була епізодичним явищем і відбувалась так: відважні, підприємливі люди з різних міст вирушали у далекі країни в пошуках кращого життя та збагачення. Згодом колонізація набула систематичнішого характеру.

У великій колонізації так чи інакше брав участь весь грецький світ — і західна і східна його частини. Ініціатива виходила від найрозвиненіших міст Малої Азії, деяких островів грецького архіпелагу та Балканської Греції, особливо міст: Мілету (в Малій Азії), Халкіді (на о-ві Евбея), Мегар (Мегари) та Коринфу (у материковій Греції).

Напрямки Великої грецької колонізації

Велика грецька колонізація відбувалась у кількох напрямках: 1) західному – у бік Південної Італії, Сицилії, островів Сардинія, Корсика, південного узбережжя Франції та східного узбережжя Іспанії; 2) північно-східному – по узбережжях Гелеспонту, Пропонтиди²⁴ і Чорного моря; 3) південному і південно-східному – по узбережжю Фінікії, у приморській смузі Єгипту та Лівії.

Наймогутнішим був *західний* напрям. Першою колонією, заснованою греками, було поселення на острові Пітекуси і місто Куми (в Кампанії), зведене приблизно в середині VIII ст. до н. е. Незабаром були засновані міста, що перетворились потім в найбільші і процвітаючі західно-грецькі поліси: Сиракузи (733 р. до н. е.), Занкла (730 р. до н. е.), пізніше перейменована в Мессану, Регій (720 р. до н. е.), Тарент (706 р. до н. е.), Сибаріс, Кротон, Акрагант та ін. Сицилія і Південна Італія були так густо „всіяні” грецькими колоніями і поселеннями, грецькі колоністи так ґрунтовно обжили ці території, що Південна Італія і Сицилія стали називатися характерним терміном „Велика Греція”.

На південному узбережжі Франції була заснована Мессалія (600 р. до н.е.), що згодом стала полісом, через який по ріці Родан грецькі товари прямували у внутрішні області Галлії, сягаючи сучасного Парижа. На іспанському березі була заснована велика колонія Емпоріон. Особливою активністю в західній колонізації вирізнялося місто Коринф, одне з найбільших торгово-ремісничих центрів балканської Греції, яке мало бурхливий розвиток економіки і раннє становлення полісного ладу.

Великою потужністю відзначався і рух колонізації у *північно-східному* напрямі. Наприкінці VIII і початку VII ст. до н.е. була колонізована Халкідіка (півострів на півночі Егейського моря). Цю назву півострів отримав від міста Халкіді на острові Евбея, вихідці з якого заснували тут 32 колонії. Особливого значення згодом набула Потідея, заснована Коринфом. У VII ст. до н. е. греки інтенсивно заселяють береги Геллеспонту⁵, Пропонтиди та Понту. Тут з'являються колонії: Абідос — на Геллеспонті, Кизик — на Пропонтиді.

Провідну роль у *північно-східному* напрямку колонізації відіграв Мілет, одне з найбільших і багатих грецьких міст. За переказами, Мілет заснував до 100 різних поселень і колоній. Найбільшими грецькими колоніями у Пропонтиді були міста Халкедон (685 р. до н.е.), Візантій (667 р. до н.е.). Міста Синопа (756 р. до н.е.) і Гераклея Понтійська (560 р. до н.е.) були наймогутнішими на південному березі Чорного моря. Найзначнішими грецькими колоніями у Західному Причорномор'ї стали Істрія (657 р. до н.е.), Аполлонія Понтійська, Томи, Каллатія.

У VI ст. до н. е. хвиля колонізації сягла Північного Причорномор'я. Найдавніше грецьке поселення було засноване на острові Березань на межі VII–VI ст. до н. е., але незабаром воно ввійшло до складу більшої колонії Ольвії, заснованої в першій половині VI ст. до н. е. у гирлі Дніпро-Бузького лиману. Низка грецьких колоній виникла у стародавній Тавриці (тепер Крим). У VI ст. до н. е. близько десятка різних поселень з'явилося по обидва боки

Керченської протоки, найбільшими з них стали Пантікапей (на межі VII– VI ст. до н.е.) на місці сучасної Керчі та Фанагорія (547 р. до н. е.) на азіатській стороні Керченської протоки. На початку V ст. до н.е. грецькі колонії Керченської протоки об'єдналися під владою наймогутнішого міста Пантікапея, і це об'єднання стало називатися Босфорською державою. З-поміж інших грецьких колоній Північного Причорномор'я помітну роль відіграли Тіра (тепер Білгород - Дністровський) у гирлі ріки Дністер, Феодосія у східному Криму, Херсонес (тепер Севастополь), Горгипсія (тепер Анапа).

Найбільшими грецькими колоніями Кавказького узбережжя були міста Пітіунт (тепер Піцунда), Диоскуріада (тепер Сухумі), Фасис (тепер Поті).

Найменш сприятливим для грецької колонізації були *південно-східний* і *південний* напрями, тобто узбережжя Фінікії, приморські райони Єгипту та Лівії. В цих областях грецькі колоністи зустріли сильний опір фінікійських торговців і царів могутньої Ассирії та Вавилону, також єгипетських фараонів, що стояли за ними. Ось чому тут було засновано лише декілька поселень, які, до того ж, відігравали роль торгових факторій, підлеглих місцевим правителям. Це — поселення Аль - Міна в Сирії, Сукас у Фінікії, Навкратіс і Дафни в Єгипті. Лише Кірена, заснована в 630 р. до н. е. у родючій місцевості в кількох кілометрах від моря, малодоступна як єгипетським фараонам, так і Фінікії або карфагенським мореплавцям, стала процвітаючим полісом, що встановив тісні контакти з містами балканської Греції.

2. Причини грецької колонізації

(для аудиторної роботи)

Причини Великої грецької колонізації були різні. Інтенсифікація грецької економіки, бурхливий розвиток ремесел і торгівлі вимагали розширення поля діяльності: були потрібні нові землі для громадян, що втрачали свої наділи, необхідними були джерела сировини, ринки збуту для продукції маєтків та ремісничих майстерень – і все це можна було знайти в колоніях, заснованих у зручних і багатих областях Середземномор'я і Причорномор'я.

Іншою важливою причиною колонізації був процес класоутворення і соціальної диференціації грецького суспільства, який відбувався у VIII–VI ст. до н. е. Втратили свою землю бідняки, які потрапили в чіпкі лапи лихварів, зазнали поразки у соціальній боротьбі представники різних угруповань, які шукали успіху і добробуту на чужині, у заснованих колоніях. Аристократія не заважала такому переселенню, адже в колонію йшли незадоволені, небезпечні для її панування елементи, політичні супротивники. В апоїкії вони могли утверджувати свою владу безперешкодно. Одночасно правлячим колам міст - метрополій було вигідно мати свої колонії, оскільки з їхньою допомогою вони розширювали свій політичний вплив.

Для здійснення колонізації необхідною була сукупність не тільки політичних, а й економічних передумов. Адже угруповання політиків-аристократів могло зазвичай заснувати життєздатну

колонію лише у тому випадку, якщо його супроводжувала значна кількість звичайних громадян, які з тої чи іншої причини були зацікавлені у переселенні. Або ж якщо у результаті протистояння одне угруповання повністю перемагало і проганяло інше, яке вже не мало реальної можливості залишатись на батьківщині.

Вирішальний вплив на внутрішньополітичну боротьбу, яка призводила до заснування колоній, часто мала і зовнішньополітична ситуація. Одним із важливих політичних питань було ставлення до Перської держави, яка наприкінці VI ст. до н. е. стає найбільшою державою Близького Сходу. Це спричинило появу „проперських” та „антиперських” угруповань, а їхня боротьба призводила до повного розколу громади, коли симпатичні персів чи люди, які ставились до них нейтрально, залишались на місці, приймали тиранами перських ставлеників, а супротивники підпорядкування залишали рідні місця. Так відбувались події в Теосі, Фокеї, Візантії, Калхедоні тощо.

Ще одним фактором колонізаційного руху був ментально-ідеологічний, який пояснюється агональним духом давньогрецького соціуму, зокрема, в архаїчний період. Поліси вели інтенсивне змагання майже на всіх ділянках суспільного життя. Такий дух змагань був притаманний і колонізаційній активності. Так, евбейці у VIII ст. до н. е. вирушають на захід, засновуючи колонії в Італії та на Сицилії. Проте майже одночасно там з'являються і коринфяни, і мегарці, і ахейці та вихідці з інших держав Балканської Греції.

Важливим у процесі колонізації був і ментальний фактор. У VIII ст. до н. е. відбуваються цікаві зміни у грецькій релігійно-

культурній традиції. У цей період посилюється інтерес до легенд героїчного циклу, унаслідок чого зростає роль епосу у суспільному житті. Постать епічного героя актуалізують, він стає прикладом для наслідування. Тому грецькі аристократи, прагнучи уподібнюватись героям, вирушали у далекі подорожі у ролі колоністів.

Виведення численного населення в колонії було б неможливе без загального зростання кількості грецького населення. Греція VIII–VI ст. до н.е. переживала своєрідний демографічний вибух, викликаний низкою причин до кінця ще не досліджених, але, безперечно, однією з головних причин був бурхливий розвиток грецької економіки, що створювала надлишки продукції, яка вимагала збуту, достатньої кількості сировини, робочої сили, що забезпечувала певний матеріальний достаток.

3. Особливості заснування колоній

(для аудиторної роботи)

У результаті колонізації кількість грецьких міст щонайменше подвоїлась. На берегах Середземного і Чорного морів їх стало так багато, що, за образним висловом Платона, тепер греки живуть „як жаби навколо болота”. Колонізація не тільки значно розширювала ринки збуту, джерела сировини та дешевої робочої сили – рабів для економіки, що розвивалась, але й відкривала нові, невідомі раніше можливості для реалізації творчої енергії та підприємництва кожного елліна. Також вона давала надію на швидке збагачення. Тому не

випадково багатьом апойкіям греки з надією давали назву „Ольвія” – щаслива, багата. З моменту заснування апойкії там зазвичай концентрувалися люди енергійніші та підприємливіші, ніж у метрополії, більш схильні до нововведень. Все це не могло не позначитися на формуванні особливого етно-психологічного складу еллінів. Саме в апойкіях кожен був змушений більше сподіватись на свої знання і підприємництво, аніж на старі звичаї. Внаслідок цього у більшості колоній швидше, ніж у метрополії, зростає добробут населення та благоустрій міст, пришвидшеними темпами розпадається традиційний життєвий устрій та визрівають нові соціальні форми.

Грецькі колонії поставали на територіях, досить зручних для проживання, з родючими землями, розташованих зазвичай на морському узбережжі з добрими гаванями. Але попередньо проводили розвідку місцевості. Досить часто поселення або місто засновували на місцях стародавніх корабельних стоянок або тимчасових факторій. Їх розташовували в місцях, укріплених природою та забезпечених питною водою.

Як тільки було встановлено місце майбутньої колонії, у місті - метрополії оголошували запис охочих виїхати на нове поселення, а влада міста призначала спеціального посадовця, так званого *ойкіста*. Він офіційно очолював партію колоністів, повинен був остаточно визначити місце майбутнього поселення і навколишньої сільської території, провести релігійні обряди заснування міста, намітити лінію міських стін, якщо вони були передбачені, визначити місце головного

храму, центральної площі-агори, портового району, житлових кварталів. Таким чином ойкіст досягав на новому місці того високого положення, в якому йому часто відмовляли на батьківщині. У ролі ойкістів зазвичай виступали знатні аристократи, вихідці з древніх родів. Ойкіста після його смерті героїзували, тобто зараховували до надлюдських істот; його могила, яка була переважно на агорі, ставала місцем релігійного поклоніння.

До складу колоністів записували громадян міста, але в партію колоністів могли записати й мешканців інших міст, так чи інакше пов'язаних з цим полісом-метрополією. Наприклад, вагому роль Мілета у колонізаційній діяльності можна пояснити лише тим, що серед колоністів були не тільки мілетські громадяни, а й жителі інших міст, які вважали для себе вигідною участь в мілетських колоніях. Перед дорогою переселенці питали долі в оракула Аполлона, який був їхнім покровителем. Прибульці обирали собі місце, куплене у місцевих племен, зазвичай біля зручної затоки або у гирлі річки. Тонким шаром розсипали під ноги землю з батьківщини, розкладали на ній вогнище і розпалювали його від вогню, що дбайливо зберігали під час усієї подорожі. Після цього приносили жертву богам. Лише тоді сюди приїжджали жінки з дітьми та люди похилого віку.

Перші колонії були небагатолюдні. Групи колоністів налічували, як правило, кілька сотень людей. Колоністи вступали у певні відносини з місцевими племенами. Зазвичай (але не завжди) такі відносини мали мирний характер: колоністів було дуже мало, а

вожді місцевих племен були зацікавлені в контактах з цивілізованішими греками і могли отримувати через їхнє посередництво грецькі вина, оливкову олію, предмети розкоші. Але у Південній Італії та Північному Причорномор'ї були випадки ворожого ставлення колоністів до місцевих племен. Перші поселенці, що опинились на чужині, підтримували тісні зв'язки з метрополією і спиралися на її всебічну підтримку і допомогу. Проте, незважаючи на ці тісні зв'язки (у метрополії, до того ж, залишались найближчі родичі), колонію засновували як самостійний поліс.

Залежно від складу колоністів, місцевих умов, відносин з метрополією у нових колоніях велике значення мав розвиток сільського господарства, або колонія виступала, головно, як посередник у торгівлі метрополії з місцевими племенами.

У колоніях слабше відчувався тягар старих родових традицій, і тому економіка, процес класоутворення, органи державної влади, культура розвивалися швидше, ніж у метрополії. Багато грецьких колоній, первинно невеликі і бідні поселення, перетворювалися на процвітаючі багатолюдні, багаті міста з розвиненою економікою, активним соціально - політичним і культурним життям. Колонії мали стимулюючу дію на розвиток грецького суспільства загалом, на встановлення зрілих форм полісного ладу, рабовласницьких відносин розвиненого типу.

Знайомство колоністів з новими країнами, новими племенами розширювало культурний світогляд греків. Необхідність будувати нові міста, освоювати нові території давала могутній поштовх

розвитку містобудування й архітектури, прикладного мистецтва. Взаємні контакти як з країнами стародавньої східної культури, так і з племінним світом Середземномор'я збагатили грецьку культуру новими ідеями, знаннями, нерідко давали нові стимули розвитку грецької філософії і літератури.

Значення Великої грецької колонізації земель полягало в тому, що, по-перше, в систему господарських і торговельних зв'язків були залучені нові землі, і навіть племена скіфів, які значно відставали за рівнем розвитку від Греції. По-друге, периферія, завойована Грецією, отримувала доступ до нових товарів, а Греція, відповідно, отримала доступ до сировини. По-третє, колонізація західних земель призвела до значного збільшення обсягів зовнішньої торгівлі за рахунок збільшення обміну між метрополіями і колоніально залежними територіями.

4. Античні міста Північного Причорномор'я

(для аудиторної роботи)

Північне Надчорномор'я віддавна було відоме Середземноморським цивілізаціям. Ще за доби бронзи, в середині II тис. до н. е. племена, які жили на півдні України, знали дорогу до Мікен і Трої, Криту та Єгипту. Ймовірно, у Надчорномор'ї існували крито-мікенські торгові і ремісничі факторії. У найдавніших грецьких міфах є згадки про Крим і Кавказ. Грецькі міста і селища в Надчорномор'ї виникли під час Великої грецької колонізації у VIII–

VI ст. до н. е., коли еллінські колонії були засновані навколо всього Середземного моря.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я поділяється на три етапи. На першому (приблизно середина VII ст. до н. е.) було засновано грецьке поселення Борисфен, розташоване в Очаківському районі Миколаївської області, за 13 км від сучасного Очакова. Залишки поселення у наші дні збереглись на о-ві Березань у гирлі одойменної ріки Борисфен (сучасний Дніпро). На другому етапі (перша половина – середина VI ст. до н.е.) населення Борисфену починає освоювати сусідні сільськогосподарські території і засновує Ольвію (с. Парутино на Бузькому лимані). На початку другої чверті VI ст. до н. е. на сучасних Керченському і Таманському півостровах у Криму виникли Пантікапей (м. Керч), Німфей, Мірмекій, Тірітака, Феодосія, Кепи та деякі інші центри, що згодом увійшли до складу Боспорського царства. На третьому етапі (друга половина VI–початок V ст. до н. е.) відбувалась найінтенсивніша міграція греків до Північного Причорномор'я, що було пов'язано з розгромом Іонії персами (545 р. до н. е.) і падінням Мілета (494 р. до н. е.). Тоді греки з малоазійських міст тікали від перської експансії до інших куточків Великої Греції.

У цей час вихідці з Іонії освоюють землі у Нижньому Подністров'ї, де були засновані Ніконій і Тіра (Білгород-Дністровський), а навколо Ольвії виникає густа мережа сільськогосподарських поселень. В останній чверті VI ст. до н. е. на Західному узбережжі Криму була заснована Керкінітіда (місто

Євпаторія) та невелике поселення на місці майбутнього Херсонесу Таврійського (місто Севастополь), який отримав статус поліса близько 422–421 рр. до н. е. Це була єдина дорійська колонія у Північному Причорномор'ї.

У результаті Північне узбережжя Чорного моря, включно з берегами Криму й гирлами річок, було густо вкрите грецькими містами та селами, які підтримували як торговельні, так і культурні й політичні зв'язки зі своїми метрополіями. Своєю чергою громадяни Мілета й за півтисячоліття згадували своє місто як „метрополію багатьох і великих міст на Понті, в Єгипті й у багатьох місцях ойкумени”. Проте через велику віддаль до заморських колоній метрополія не могла забезпечити ефективний політичний контроль над ними, а тогочасні колонії були значною мірою економічно незалежними від метрополій.

Для колоністів значно гострішою за стосунки з метрополією була проблема стосунків із місцевим оточенням, передусім кочовими спільнотами, на території яких вони осіли. Їм доводилося мати справу з непереможною силою кінних лучників. Від порозуміння з кочовиками залежали кордони колоній, безпека торгівлі та землеробства і просто виживання. Тому колонії від власного імені вели переговори й укладали договори з навколишніми скіфами стосовно своєї території, данини й інших способів купити собі мир. Очевидно, колоністам самим доводилося дбати і про відкуп від кочовиків. Потреби ринку в грошовому обігу і не в останню чергу потреба у грошах для умиротворення кочовиків змусили колоністів

рано розпочати карбування власної монети.

Отже, грецькі колонії засновувались як міста і протягом лише кількох десятиліть перетворювалися на самостійні держави. Населення в них було переважно грецьким, панувала грецька культура. Місцеві жителі, які поселялись у містах, переймали грецькі звичаї та порядки. Отже, колонізація призвела до утворення нових держав і, таким чином, розсунула ареал поширення грецької цивілізації на північні береги Чорного моря.

Грецькі колоністи наслідували знайому їм політичну культуру. На час початку колонізації у VIII ст. до н. е. греки віддали перевагу полісній організації над царською владою. Поліси мали свою демократичну раду та народне віче. Виконавча влада належала колегії архонтів на чолі з першим архонтом. Молодь, перед тим, як отримати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним з найважливіших обов'язків громадянина поліса була оборона його від ворогів. Вояками ставали всі дорослі чоловіки. В пізніші часи міста набирали військо з найманців: греків, фракійців, скіфів. Озброєння колоністів залишилось грецьким, але військова тактика змінилась, пристосувавшись до бою з кіннотою.

Громадянство мали, як і на батьківщині, тільки вільні, дорослі чоловіки. Високого рівня досягла культура – тут будували храми, прикрашені скульптурами, фресками, мозаїкою; створювали вироби з чернолакової та червонолакової кераміки із зображенням сюжетів з міфів, літературних творів, побутових сцен; існували школи, театри.

Політичний режим демократії та відповідний йому

республіканський державний устрій зумовили структуру та забудову грецьких полісів, більшість з яких склалися з міста та сільської округи. Грецька колонія містила центр-поліс та сільськогосподарські округи (хори), а також селища, хутори, окремі садиби, розташовані навколо. Місто чітко поділялось на квартали. Ремісничі квартали та житла бідняків були винесені на околицю. Житло розміщувалося кварталами згідно з планом.

Місто мало цитадель, призначену для оборони всіх мешканців полісу, храми, гімнасії – місце спортивних та інтелектуальних змагань, що формально були пов'язані з релігійними культами, але водночас слугували засобом ідейного згуртування громадян і виховання молоді. У багатьох містах споруджували також театри, які були місцем не лише вистав, а й громадських зборів – для святкувань, урочистих церемоній, зокрема, вшанування визначних громадян.

У центрі міста була головна площа – агора. Навколо неї розташовувались адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори примикала священна ділянка – теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд з містом був цвинтар – некрополь. Міста оточували міцними оборонними стінами з баштами. Грецькі міста мали спеціальні гідросистеми, якими подавали воду керамічним водогоном.

Греки-колоністи займались землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті різноманітні ремесла: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, чинбарство і кушнірство, гончарство.

Чи не перше місце в житті колоністів посідала торгівля з метрополією та іншими грецькими містами, з місцевими племенами. Греки здійснювали торгові поїздки також у мало знані північні та північно-східні краї, створюючи там свої торгові факторії. Торгові шляхи, що сходились у причорноморських містах, пов'язували Європу та Азію. Грецькі колонії були організаторами професійного мореплавства та активної торгівлі в цьому регіоні, який став одним із найбільших ринків зерна у Стародавньому світі. Підтримували греки стосунки й з віддаленими від узбережжя племенами і народами, які жили на території сучасної України: сколотами, неврами, агафірсами, будинами, гелонами.

Основним предметом грецького експорту з колоній була пшениця, її вивозили до Греції у величезних кількостях. Недарма на пантікапейських монетах карбували зображення колоса і плуга. Значну частину зерна колоністи закупували у місцевих хліборобів. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, бурштин, будівельний ліс, а також рабів. Стосунки з „варварами” були зазвичай добрими – одні одним були потрібні.

V–III ст. до н. е. були періодом найбільшої самостійності і найбільшого розквіту античних міст Надчорномор'я, найвищого розвитку сільського господарства, ремесел, торгівлі, мистецтва та архітектури. Існували тісні взаємини між самими містами-державами та грецькою метрополією. Міцнішими ставали стосунки з місцевими племенами – скіфами, праслов'янами і фракійцями. Скіфські князі мешкали у грецьких містах, одружувались з грекинями, приймали,

хоча й рідко, грецьку віру. Антична колонізація помітно вплинула на господарсько-економічний, культурний і політичний розвиток Скіфії, значно прискоривши створення скіфської державності.

Грецька колонізація Надчорномор'я тривала тисячу років. За цей час на півдні України утворилася унікальна етнокультурна та економічна зона, в якій античний світ тісно зжився зі світом „варварським”. Спочатку це була периферія античної цивілізації, але досить швидко греко-скіфсько-сколотське Надчорномор'я стало оригінальним явищем в історії Стародавнього Світу. Засновуючи колонії і налагоджуючи стосунки з місцевими племенами, греки керувались, насамперед, господарськими і політичними мотивами. Здобутки античної цивілізації поступово поширювались серед навколишніх племен, прискоривши темп їх історичного розвитку.

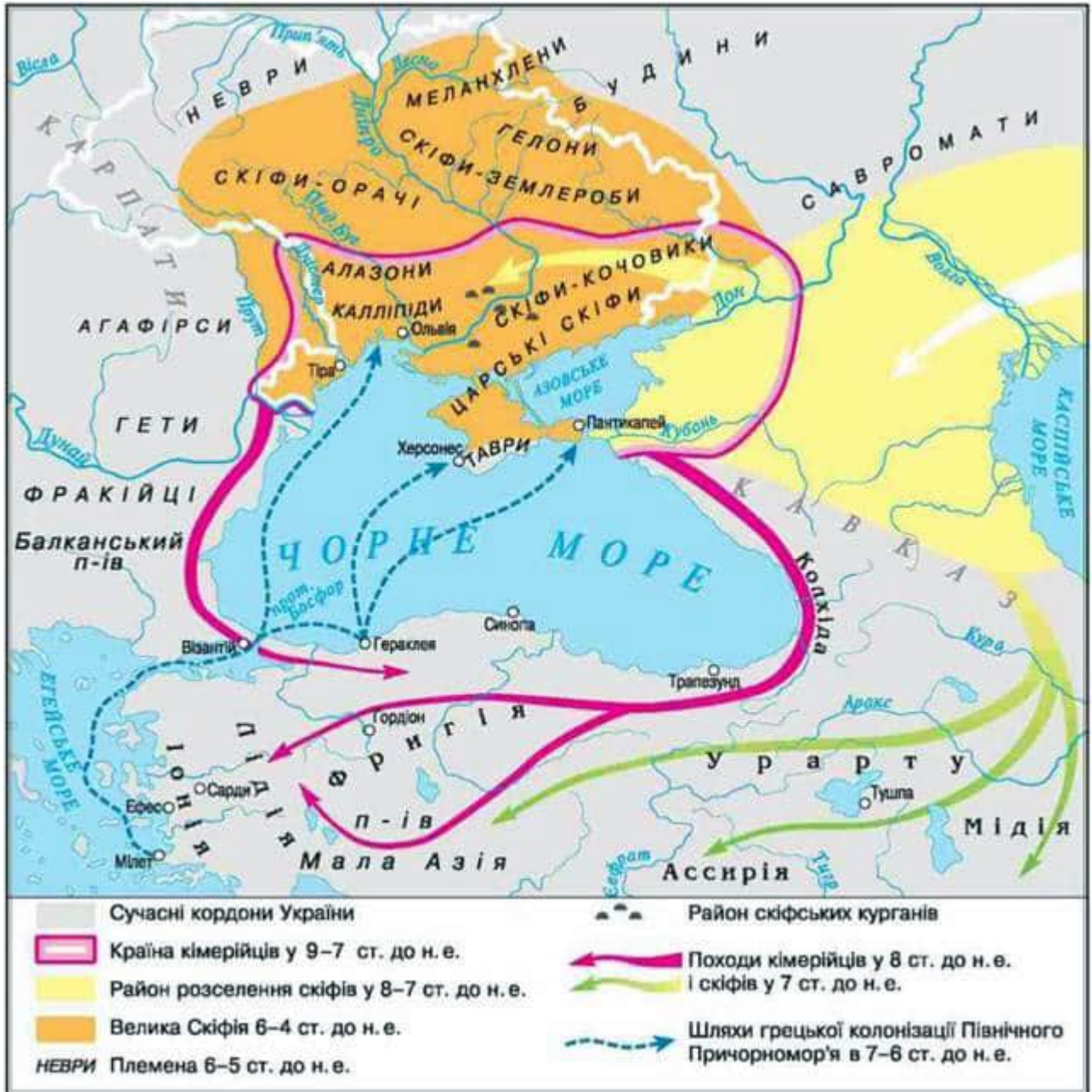
5. Кочові народи Північного Причорномор'я

(для самостійної роботи)

Найдавнішими серед мешканців Північного Причорномор'я, про яких залишилась згадка в писемних джерелах, були кіммерійці (IX–перша половина VII ст. до н. е.). Цей народ займав значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У добу проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість вчених схиляється до висновку, що вони є гілкою

давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів. Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотяної руди залізо. Хоча кіммерійці залишили свій слід в історії, однак утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н. е. скіфські племена витіснили кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців або поселилася у Південному Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

Скіфська кочова орда з'явилась у передкавказьких та причорноморських степах незадовго до початку або в перші роки грецької колонізації. Проникнення скіфів на узбережжя Чорного моря відбувалося кількома хвилями. Спочатку вони не тільки мирно вживалися з кіммерійцями, а й нерідко ставали їхніми союзниками у війні. Проте зростаючий тиск сусідніх кочових племен — массагетів примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійських земель. У VII ст. до н. е., витіснивши місцевий етнос з Подніпров'я, скіфи не зупинились, а, переслідуючи кіммерійців, вдерлись до Передньої Азії. Повернувшись звідти у причорноморські степи, скіфи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен — Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н. е.

Велика Скіфія

Геродот зазначав, то територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташовувався в

межиріччя Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (скіфи-кочівники, які населяли степові райони на схід від Дніпра, і царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та осілі племена (елліно-скіфи-калліпіді, які жили поблизу давньогрецького міста Ольвії; скіфи-землероби, зосереджені на Лівобережжі; скіфи-орачі, які були розташовані на захід від Дніпра). Характерною рисою скіфського суспільства була його неоднорідність. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, мали праслов'янське коріння. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: якщо для скіфів-кочівників та царських скіфів основним заняттям були кочове скотарство і грабіжницькі воєнні походи, то для скіфів-орачів — зернове землеробство. Та найбільше неоднорідність скіфського суспільства виявлялась у соціально-політичній сфері: панівне становище в країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Скіф

У Скіфії формується рання держава, де переважала експлуатація народів, підкорених скіфами, характерна для всіх кочових суспільств Євразії. Зокрема, у Північному Причорномор'ї, окрім Античної цивілізації, утворився інший, відмінний від неї світ войовничих кочівників-скіфів.

Наприкінці VI ст. до н. е. (у 519 р. до н. е.) перський цар Дарій здійснив похід у Скіфію, що закінчився цілковитою поразкою. Незважаючи на усі спроби, „царю царів” так і не вдалось підкорити волелюбних скіфів. Під керівництвом царя Іданфірса скіфи, уникаючи великих битв, заманили військо персів углиб своєї країни і довели то такого виснаження, що завойовники ледве встигли переправитися через Дунай у межі своїх володінь. Однак, позбувшись

перської загрози, царські скіфи скоро самі стали загрожувати причорноморським грецьким містам.

У IV ст. до н. е. Скіфія переживала період розквіту. Вже багато років нею правив могутній цар Атей, який володів великим економічним і військовим потенціалом. Наприкінці свого правління він задумав підкорити грецькі міста Північно-Західного Причорномор'я. І тут його інтереси зіткнулися з Македонською державою. У 339 р. до н. е. у Подунав'ї відбулася битва між скіфським військом Атея і македонською фалангою Філіпа II. Вона закінчилась поразкою скіфів. Їхній цар був поранений і, ймовірно, скоро помер. Після загибелі правителя почався стрімкий занепад Великої Скіфії.

Однак незабаром у причорноморських степах відбулися ще драматичніші події. Скориставшись послабленням скіфської державності, з-за Танаїсу вторглися нові кочівники-сармати (стара назва – савромати). Сарматське нашествя кінця VI – початку III ст. до н. е. залишило численні сліди у вигляді розорених поселень хори античних міст Причорномор'я, а в лісостепу – спалені городища, жителі яких були винищені.

З початку III ст. до н. е. справи колоній погіршуються. Настають неспокійні часи, Грецію і сусідні країни охоплює загальна криза, викликана багатьма причинами: розкладом рабовласництва, війнами, неврожайними роками. Погіршуються стосунки зі скіфами, які намагаються підкорити собі грецькі міста, і це їм часто вдається.

Змінюється і політична ситуація. Підноситься Македонська держава, що прагне прибрати до своїх рук Північне Надчорномор'я. І, нарешті, Надчорномор'я потрапляє під владу Римської Імперії. Понтійський цар Мітрідат VI Евпатор, об'єднавши припонтійські держави, веде боротьбу проти Риму, але зазнає поразки. На південних землях з'являються нові войовничі племена – сармати, готи, галати, які постійними нападами руйнують і знесилюють колись квітучі міста греків-колоністів. У середині I ст. до н. е. один з найважливіших економічних і культурних центрів Надчорномор'я – Ольвія – зазнає нападу і страшного руйнування з боку дако-гетського війська на чолі з царем Бурбистою. Грецькі міста-держави втрачають свою економічну і політичну незалежність, життя там поступово занепадає, і наприкінці III ст. н. е. колонії фактично перестають існувати.

ГРЕЦЬКІ МІСТА КОЛОНІЇ

Грецькі колонії у Північному Причорномор'ї

6. Наслідки грецької колонізації

(для самостійної роботи)

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. Зокрема, у процесі колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. Крім цього, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню

прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. Зокрема, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я, а різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

Отже, Велика грецька колонізація VIII–VI ст. до н. е., викликана глибинними процесами громадського розвитку Балканської Греції, сама стала потужним чинником соціально-економічного і культурного розвитку всього грецького світу. Знайомство колоністів з новими країнами, новими племенами розширювало культурний кругозір греків. Необхідність будувати нові міста, освоювати нові території давала потужний поштовх для розвитку містобудування і архітектури, образотворчих мистецтв. Взаємні контакти як з країнами древньої східної культури, так і з племінним світом Середземномор'я збагачували грецьку культуру новими ідеями, новими знаннями, послужили стимулом у розвитку грецької філософії і літератури.

Питання для повторення

1. Назвіть основні напрями Великої грецької колонізації.

2. Обґрунтуйте причини Великої грецької колонізації.
3. Назвіть особливості заснування колоній.
4. Назвіть перші грецькі поселення на півдні України.
5. Охарактеризуйте діяльність греків-колоністів Північного Причорномор'я.
6. Поясніть причини занепаду колоній північного Причорномор'я.
7. Охарактеризуйте розвиток економічних зв'язків населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами.

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Алексеева Е. М. Греческая колонизация Северо-Западного Кавказа / Е. М. Алексеева. – Москва : Наука, 1991. – 144 с.
2. Зубарь В. М. Херсонес Таврійський в античну епоху (економіка и социальные отношения) / В. М. Зубарь. – Київ : Наукова думка, 1993. – 140 с.
3. Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья / А. А. Иессен. – Л., 1947. – 97 с.
4. История Древней Греции: учебник для студентов исторических факультетов университетов; под ред. В. И. Авдиева, А. Г. Бокщанина, Н. Н. Пикуса – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1972. – 424 с.
5. Козловская В. И. Греческая колонизация Западного Средиземноморья в современной зарубежной историографии / В. И. Козловская. – М., 1984. – 110 с.
6. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В. В. Лапин. – К., 1966. – 237 с.
7. Лурье С. Я. История Греции / [сост., авт. вступ. статьи Э. Д. Фролов] / С. Я. Лурье. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та. 1993. – 680 с.

8. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции / С. Я. Лурье. — М.-Л., 1957. — 400 с.
9. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. — М.: АСТ; СПб. : Полигон, 2008. — 926 с.
10. Суриков И. Е. Великая греческая колонизация: экономические и политические мотивы (на примере ранней колонизационной деятельности Афин) // Античный мир и археология. — Вып. 14. Саратов, 2010. — С. 20–48.
11. Циркин Ю. Б. Финикийская греческая колонизация // История Древнего мира: Ранняя древность. — М., 1983. — С. 315–328.
12. Щеглов А. Н. Северо - Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов. — Ленинград : Наука, 1978. — 158 с.
13. Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток / В. П. Яйленко.— М. : Наука, 1990. — 271 с.
14. Яйленко В. П. Греческая колонизация VII–III в в. до н. э. / В. П. Яйленко. — М., 1982. — 312 с.
15. Boardman J. The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade / J. Boardman. — 4th ed. L., 1999. — 304 p.
16. Miller Th. Die griechische Kolonisation im Spiegel literarischer Zeugnisse / Th. Miller. — Tübingen, 1997. — 343S.

Додаткова література

1. Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья / М. В. Агбунов. — М. : Наука, 1992.—240 с.
2. Арриан. Объезд Эвксинского Понта; пер. П. И. Прозорова // Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, сост. В. В. Латышева // Вестник древней истории. — 1948. — № 1. — С. 265–275.
3. Гайдукевич В. Ф. Боспорские города Тиритака и Мирмекий на Керченском полуострове (по раскопкам 1932–1936 гг.) / В. Ф. Гайдукевич // Вестник древней истории. — 1937. — № 1. — С. 216–239.
4. Геродот. Історії в дев'яти книгах; пер., прим. А. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.
5. Доватур А. И. Народы нашей страны в „Истории” Геродота /

- А. И. Доватур, Д. П. Каллистов, И. А. Шишова – М. : Наука, 1982. – 456 с.
6. Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии / А. А. Нейхардт.–Л. : Наука. 1982. – 240 с.
 7. Пізні скіфи в Криму // Давня історія України. – К. : Інститут археології НАН України, 1998. – Т. 2. – С. 180–192. (співавт. Є. О. Пуздровський).
 8. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука. 1979.–248 с.
 9. „Скіфські війни” та античні держави Північного Причорномор’я // Давня історія України. – К. : Інститут археології НАН України, 1998, – Т. 2. – С. 452–456.
 10. Суриков И. Е. Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колонизационная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варвары. – М., 2006. – С. 47– 72.

Електронні ресурси

1. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: labyrinthos.ru/book/vinnichuk_ljudi-nravy-i-obychai-drevney-grecii-i-rima.html
2. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>
3. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/
4. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>
5. Сергеев В. С. История Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rulit.me/>

V. ТОРГІВЛЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

1. Торгові відносини Греції у крито-мікенський період (XXX–XII ст. до н.е.) (для аудиторної роботи)

Крит підтримував торговельні відносини з Єгиптом, про що свідчать різноманітні вироби з золота та слонової кістки які, мабуть, привозили з Єгипту та інших країн Африки. Про тісні зв'язки Криту з Єгиптом свідчать посудини з алебастру єгипетської роботи, печатка з іменем цариці Тії, дружини фараона Аменхотепа III. В той самий час на території Єгипту було виявлено вироби критських ремісників, а також зображення критян з дарами, які прикрашали стіни єгипетських гробниць. З Іспанії або Сардинії могли привозити срібло. Економічні зв'язки з Єгиптом, які встановились між 1425–1300 рр. до н. е. і досягли своєї кульмінації у XIII ст. до н. е., повинні були відігравати помітну роль у зовнішній політиці ахейських царів. Тіснішими були ділові зв'язки з дрібними царствами сіро-палестинського узбережжя, які перебували під пануванням Єгипту. Ці контакти зберігались і в XII ст. до н. е. Занепад мікенської культури, який відбувся в кінці XIII ст. до н. е. у результаті навали варварських племен з півночі, привів до ізоляції басейну Егейського моря і до припинення притоку виробів з країн Сходу.

2. Торгові відносини Греції в гомерівський період

(XI–IX ст. до н. е)

(для самостійної роботи)

У гомерівську епоху торгівля ще органічно не увійшла у систему господарського життя і мала епізодичний характер. Зазвичай в Елладу завозили предмети розкоші для задоволення забаганок родової знаті. Оскільки Крит на цей час вже втратив своє колишнє значення торгового посередника, а купці з грецького суспільства ще не виокремилися, роль посередника відігравали фінікійські купці, які нерідко поєднували торговельну діяльність з пограбуваннями. Тому фінікійські купці користувались поганою славою у греків.

3. Торгові відносини Греції в архаїчний період

(VIII–VI ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

У першій фазі грецької колонізації торгівля відігравала незначну роль, оскільки ремесло було ще у нерозвиненому стані. Освоєння колоністами родючих земель та встановлення економічних контактів з туземцями сприяли розвитку виробництва масових товарів, які були призначені для торгівлі з місцевим населенням та задоволення внутрішнього попиту. Аграрна фаза колонізації викликала збільшення промислового виробництва, яке супроводжувалося широким розвитком торгівлі, насамперед морської. Сформувались такі великі економічні центри, як Коринф,

який славився гончарним виробництвом, Мілет, який був центром ткацького, фарбувального, металургійного та керамічного виробництв, Халкіда – місто мідних копалень та інші. У їхньому становленні значну роль відіграли комерційні контакти між ранніми колоніями та метрополіями. З початком другої фази грецької колонізації (друга половина VII – початок VI ст. до н. е.) виробництво перейшло до масової серійної продукції, що сприяло широкому розвитку торгівлі та грошового обігу.

Одночасно торгівля стимулювала і розвиток колонізації. Колонії у цей час створюються на основі тимчасових торгових факторій. Населення колоній надалі поєднує торгівлю з ремеслами і сільським господарством. Найдавніші землеробські колонії завдяки розвитку товарного виробництва і ростом торгівлі залучаються у торгову діяльність і стають великими торговельними центрами. Особливого значення в економічному житті Греції у VI ст. до н. е. набувають грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Вони стають постачальниками сировини, хліба та робочої сили – рабів. Між грецькими містами-колоніями і місцевим населенням встановлюються жваві торговельні відносини. У торгівлі з греками особливо була зацікавлена племенна знать, яка володіла значними запасами товарного хліба і величезними отарами худоби, і в якій великий попит мала продукція грецького ремесла, зокрема художнього. У торговельні відносини з греками вступають і широкі прошарки скіфів-орачів, які, за свідченням Геродота, сіяли хліб на продаж.

Насамперед торгівля почала розвиватися у малоазійських містах, серед яких перше місце займали іонійські і особливо Мілет, який підтримував інтенсивні торговельні зв'язки з Пропонтидою, Понтом, Італією та Сходом. На Заході першими торговельними центрами були Коринф, Сикіон, Мегари та острів Егіна. Для розвитку заморської торгівлі першорядне значення мало вдосконалення морського транспорту: побудова відносно великих і швидкохідних кораблів, зведення портових споруд тощо. Найважливішим показником розвитку обміну в епоху колоніального розширення Еллади було виникнення та поширення у грецькому світі монети.

4. Торгові відносини Греції в класичний період

(V– IV ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

У результаті активної торговельної діяльності торгівля виокремилась в особливий вид занять, сформувався новий стан громадян – купці, змінився і характер колоній: одні з них, засновані як землеробські, ставали торговими, інші ж, засновані як торгові центри, могли стати постачальниками продукції, треті – ремісничими центрами і т. д.

У таких торгових містах, як Афіни та Коринф, до торгівлі були залучені різні прошарки населення. Існували різні типи купців: одні були судновласниками і перевозили товари на власних кораблях, інші – на чужих.

Крупна посередницька торгівля не обмежувалась комерційною діяльністю греків. Важливе місце у житті грецьких міст посідала роздрібна торгівля на базарах. В Афінах були відомі принаймні два великі ринки: один – у порту Пірей, а другий – в самих Афінах, на північний захід від Ареопагу. Торгівлю вели переважно під відкритим небом або у палатках (скене) з тростини та пруття. Головним центром торгівлі слугували торгові ряди, які називались кіклами (колами) через те, що торговці стояли колом. Кожен ряд був відведений для торгівлі певним товаром. Існував особливий ряд для торгівлі рабами, яких продавали в певний час – на початку кожного місяця. У джерелах згадують також рибні, масляні, винні, горщикові, бобові та інші ряди. На лотках продавали редьку, боби, сушені сливи, смокви. Афінський демократичний уряд у V ст. і особливо у VI ст. до н. е. надавав торгівлі величезного значення. Зокрема, питання хлібопостачання щорічно обговорювали на народних зборах поряд з питанням про захист країни. Існували посадові особи, обов'язком яких був нагляд за торгівлею і яких обирали шляхом жеребкування: агораноми (базарні наглядачі, які стежили, щоб товари продавали без домішок та підробки), метрономи (наглядачі за мірами та вагою), сітофілаки (хлібні наглядачі).

Протягом усієї історії Стародавньої Греції вагому роль у торгівлі і комерційній діяльності відігравали грецькі храми, зокрема храм Аполлона на Делосі. Храми виконували роль міжнародних (міжполісних) посередників і кредиторів та забезпечували можливість обміну на храмових святах, під час яких вели жваву

торгівлю, влаштовували ярмарки, які приносили багато доходів храмам від збору податків з різних торгових оборудок.

У IV ст. до н. е. торгові операції набрали особливого розмаху та значення. Торгівля утвердилась як особливий вид економічної діяльності, визначилися і її спеціальні види: особливо крупна, оптова, пов'язана з морськими перевезеннями та обміном між містами, роздрібна, обмежена рамками даного міського ринку.

4. Торгові відносини Греції в елліністичний період

(др. пол. IV – середина I ст. до н. е.)

(для самостійної роботи)

В епоху еллінізму склалися великі центри міжнародної торгівлі: Александрія, Антіохія, Пергам, Родос. Схід і Захід вступали в тісніші, ніж у попередні періоди, відносини. Новий звичай прямого плавання від одного пункту до іншого замість попереднього каботажного збільшив швидкість і дальність торговельних операцій, міста у III ст. до н. е. розширювали свої порти, розміри торгових кораблів збільшувались, доки не досягли максимуму (вантажністю більше 4000 т). Грецькі міста, особливо Родос, підписували угоди про врегулювання суперечок за договорами між громадянами. Майже кожен елліністичний цар був крупним купцем, в містах налагоджувалася муніципальна торгівля. Так Родос, Кнід та інші міста виготовляли та штемпелювали свій посуд із власних глиняних ям; Прієна та Урук мали власні солеварні; Мілет – муніципальні

отари овець та майстерні, які обробляли вовну. Прибутки роздрібних продавців були значними, зокрема, на Делосі вони сягали 100 %, хоча зазвичай складали від 20 до 30 %.

У III ст. до н. е. торгова перевага переходить від Греції до Єгипту, Родосу та азійського узбережжя. Торгівля Афін, звичайно, впала, і це падіння тривало до нового підйому в кінці II ст. до н. е. Цікаво, що більша частина найбагатших міст світу – Селевкія, Антіохія, Родос, Ефес, Кизик, Коринф, Делос – жили транзитною торгівлею.

Що в цей час було предметом торгівлі? Копальні металів Східного Середземномор'я, крім заліза та міді, були вичерпані. Золото Малої Азії відійшло у минуле, як і копальні Македонії. Більша частина золота йшла з Іспанії та Індії. Срібло видобували впродовж усього періоду елінізму на горі Пангей у Македонії, його ввозили також з Іспанії для чеканки монет. Мідь Евбеї була вичерпана, монополістами міді стали Птоломеї. На островах Греції були багаті поклади заліза, але залізо кращої якості привозили морем у Кизик з Понту та Вірменії, у I ст. до н. е. високо цінували китайське золото. Олово йшло з Корнуельса та Бретані.

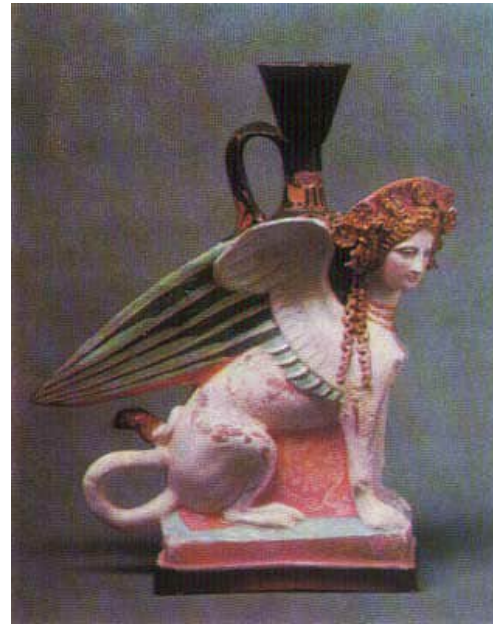
Найважливішим з усіх товарів, мабуть, був зерновий хліб, який постачали з Єгипту та Криму, а з II ст. до н. е. – з Нумідії. Північна Сирія та Іонія з прилеглими островами славились вином. З інших істивних продуктів Афіни вивозили найкраще масло, Афіни та Кіклади – мед, Візантій – солену рибу, яка була вторинним експортом з країн Чорного моря, Віфінія – сир, Понт – плоди садів та горіхи,

Вавилонія та Ієрихон – фініки: славились сушені фіги Антіохії на Меандрі, родзинки Бериту та сливи Дамаска. Був відомий індійський цукор, який застосовували, як ліки.

Якщо до елліністичного періоду перси не допускали грецьких торговців у глиб Азії, то відкриття цього континенту Александром та діадохами, ріст багатства і населення в Азії та Єгипті, виникнення нових міст і поселень, підвищення рівня життя вищих класів – все це дало могутній поштовх торгівлі.

Торгівля оливковою олією

Посудина для пахощів

Питання для повторення

1. Охарактеризуйте особливості торгових відносин Греції в епоху еллінізму та гомерівську епоху.

2. Назвіть причини широкого розвитку торгівлі, зокрема морської у класичний період.
3. Охарактеризуйте характер та види торгівлі класичного періоду.
4. Охарактеризуйте відносини між торговими центрами в елліністичний період.

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар. М.: Искусство, 1991–92 гг. – Т.1. – 269 с., Т. 2. – 334 с., Т. 3. – 398 с.
2. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / Гиро П. – СПб.,1915.– 686 с.
3. История Древней Греции /Под ред. В. И. Авдиева, А. Г.Бокщанина и Н. Н. Пикуса. 2-е изд. – М., 1972. – 424 с.
4. Лурье С. Я. История Греции / [сост., авт. вступ. статьи Э.Д.Фролов] / С. Я. Лурье. – СПб.: Издательство С.- Петербургского ун-та. 1993. – 680 с.
5. Полек Микола. Життя греків і римлян / Микола Полек. – Львів, 1925. – 292 с.
6. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. – М. : АСТ; СПб.: Полигон, 2008. – 926 с.
7. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический эгейский мир / Дж. Томсон. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 648 с.

Додаткова література

1. История Древней Греции; под ред. В. И. Кузищина. М., 1986. – 382 с.; 2-е изд. М., 1996. – 398 с.; 3-е изд. М., 2000. – 399 с.
2. Колобова К. М. Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. Л. Озерецкая. – Л., 1959. – 166 с.

Електронні ресурси

1. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>
2. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/
3. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>

VI. АРХІТЕКТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Архітектура крито-мікенського періоду (XXX–XII ст. до н.е.)

(для аудиторної роботи)

В межах поширення егейської культури майже абсолютно відсутня сакральна архітектура, і тому матеріалом для вивчення архітектури цього часу є, головню, міське і оборонне будівництво, еволюція форм житлового будинку і частково — різні типи могил.

У межах егейської культури поселення зводяться до двох головних типів — відкритого і закритого, захищених оборонною стіною. В середній Греції і на Пелопонесі використовувався лише оборонний характер поселень і міст. Цей тип захищених поселень панував і на Кікладах, і в Троаді. Друга частина троянського горба і місто Філакопі на острові Мелосі, обнесене подвійною оборонною стіною, можуть служити характерними зразками цього захищеного типу поселень. Відповідно, на Криті зустрічаємо винятково відкритий тип поселень з розвиненим планом і з добре замоценими вулицями, розташованими здебільшого на деякій віддалі від моря. Найяскравішим прикладом такого відкритого критського поселення є Гурнія на східному краю північного узбережжя острова.

У найдавніших прошарках егейської культури були знайдені споруди округлої форми. Але цей тип споруди не був найдавнішою, єдиною і основною формою егейського будівництва. На це вказує не

тільки відсутність круглих житлових будинків на Криті та Кікладах, але і та обставина, що часто під фундаментами круглих споруд були знайдені сліди ще давніших прямокутних будівель (наприклад, у Тиринфі). Перевагою круглої споруди був рівномірний, всесторонній розподіл тепла від центрального вогнища; а найбільшим дефектом — його повна непридатність для розширення простору і для комбінації декількох просторів. Тому природною стадією подальшого розвитку круглого плану стала його перебудова в овал або еліпсис.

Опорним пунктом для характеристики критського архітектурного стилю слугує Кносський палац — найяскравіший зразок споруди з найскладнішим планом. Палац у Кносі, майбутня резиденція Міноса, має довгу історію. Перші згадки про нього походять, мабуть, ще з кінця ранньомінойського періоду. Залишки цих найдавніших частин палацу, віднайдені при розкопках, свідчать про те, що вже в своїй першій конструкції Кносський палац вирізнявся значними розмірами і був розташований довкола центрального двору. Вивчення цих решток показало, що окремі приміщення стародавнього палацу мали чотирикутний план, але іноді з ледь заокругленими краями. Впродовж першого середньомінойського періоду Кносський палац неодноразово перебудовувався. В кінці ж другого середньомінойського періоду, приблизно 1700 року до н.е був майже зруйнований.

До початку другого пізньомінойського періоду належить остання перебудова і розширення палацу (тоді був побудований знаменитий „тронний зал”). А згодом, на початку третього пізньомінойського

періоду, біля 1400 року до н.е, відбувається остаточне знищення Кноського палацу.

Кноський палац

Два головні входи давали доступ у внутрішні покої палацу. Один

вхід вів з південного заходу, з великої площі, і відкривався портиком з типовою для критської архітектури композицією — з однією колоною посередині. В загальному плані Кноського палацу впадають у вічі дві головні групи приміщень — з західного і східного боку від центрального подвір'я. Відповідно, кожен з цих комплексів розділений на дві головні частини довгим коридором.

Трон царя Міноса (кінець XV ст. до н.е.)

У критській архітектурі можна спостерігати як особливу схильність до спорудження коридорів, так і тенденцію до будівництва суцільних стін. „Тронний зал” був розташований нижче рівня центрального двору. Кам’яний трон розташовувався у центрі північної стіни.

Освітлення „тронного залу” відбувалось використанням своєрідного прийому критської архітектури — за допомогою світлової шахти. Частина даху і стелі, опертої на колони, була знята. Унаслідок цього утворювався проліт, через який світло проникало в кімнату.

Другий комплекс палацових приміщень, на східній стороні подвір’я, розділявся на дві половини довгим перпендикулярним до подвір’я коридором. На північ від цього коридору була розташована група приміщень, які можна було б назвати технічними, індустріальними і художніми майстернями. Тут було приміщення, де централізувалася складна і дуже обдумана система водопроводу (своєю системою водопроводу і каналізації критяни далеко перевершували не тільки єгиптян і асирійців, але і пізніших мешканців Греції); була оліярня, майстерня скульпторів, гончарів, зброярня тощо.

З окремих конструктивних елементів критської архітектури особливої уваги заслуговує колона. Те, що колони разом зі стовпами були поширені в критській

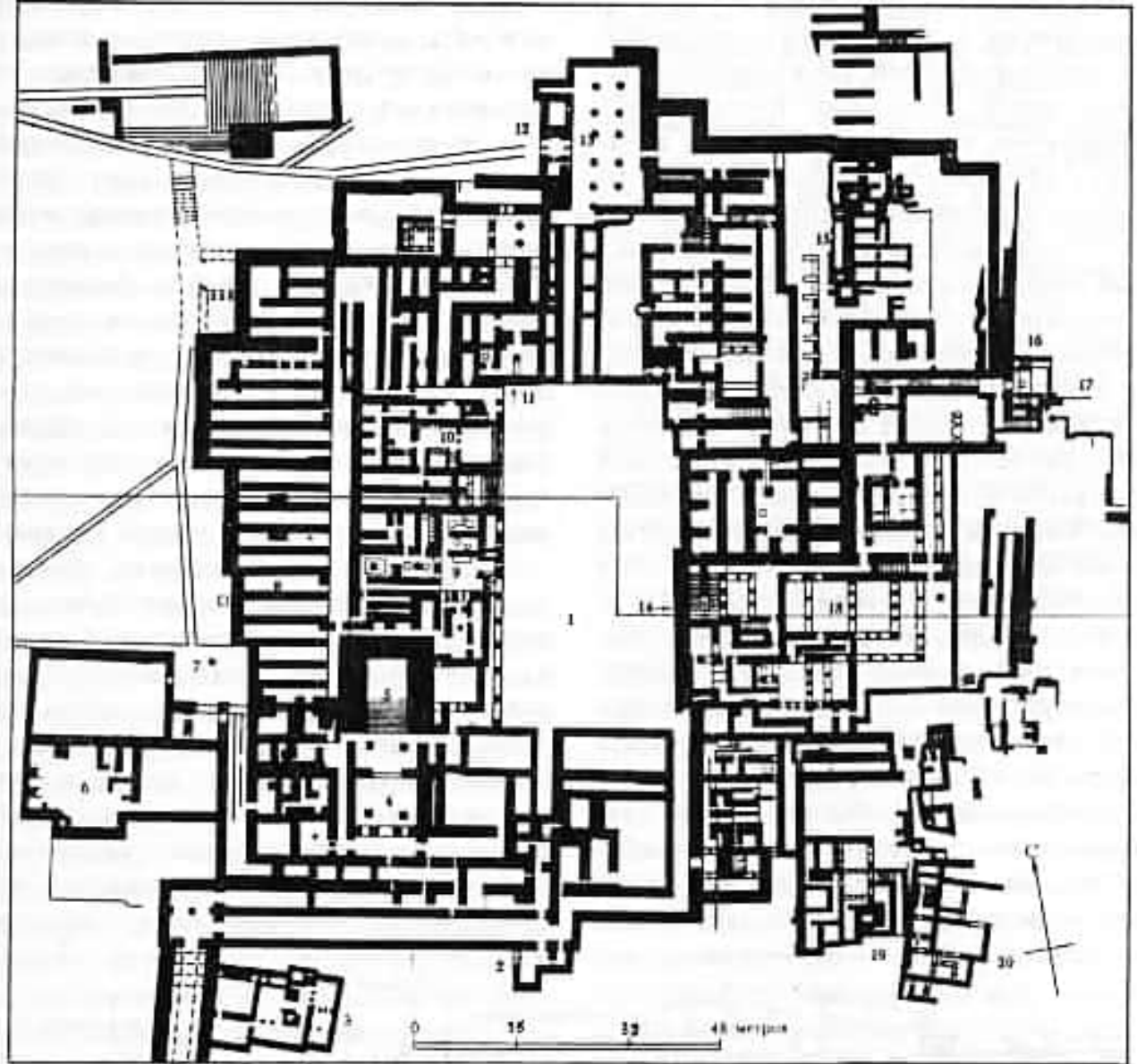
Критська колона

архітектурі, не підлягає жодному сумніву. Про це свідчить велика кількість знайдених на місцях круглих кам'яних баз, а також обвуглених решток дерев'яних колон. Своєрідна властивість критської колони, яка відрізняє її як від єгипетської, так і від грецької, — це звуження її стовбура не догори, а донизу.

Ще одна особливість критських палаців — фасади. Своєю композицією вони різко відрізняються як від давньосхідної, так і від грецької архітектури. Перша відмінність — у відсутності будь-якої симетрії, пануючого центру, у довільній зміні то багатопверхових, то одноповерхових комплексів. Друга відмінність — у тенденції зруйнувати суцільну масу стіни, пробиваючи у ній отвори для вікон, розкриваючи її дашками балконів, просвітами портиків і сходів.

Ні у давньосхідній, ні у грецькій архітектурі майже не було проблем з освітленням. Але якщо греки для освітлення храмів задовольнялися лише невеликою кількістю світла, яке проникало у внутрішні приміщення через входні двері, то у критській архітектурі проблема освітлення була однією з головних. Про це свідчить не тільки велика кількість вікон у критській архітектурі, але головно і система світлових шахт у чергуванні зі сходами, коридорами і портиками, яку широко застосовували критські архітектори. Абсолютно очевидно, що критський архітектор вище цінував простір та світлові ефекти, ніж масу.

План Кноського палацу

(1 — центральний двір, 2 — південний вхід, 3 — південний будинок, 4 — південні пропілеї, 5 — сходи, 6 — західна прибудова, 7 — західний вхід, 8 — західні склади, 9 — святилище, 10 — тронна зала, 11 — стара фортеця, 12 — північний вхід, 13 — північна зала, 14 — головні сходи, 15 — склади кераміки, 16 — східний вхід, 17 — східний бастіон, 18 — жилий квартал, 19 — дім „віттарної перешкоди”, 20 — південно-східний дім)

Типи поховальних споруд

На примітивному ступені культури могили часто тісно прилягають до поселень і житлових будинків. Зокрема і у стародавніших прошарках егейської культури могили розташовувалися між житловими будинками або під ними. Одним із видів примітивної могили є поховання в природних гротах і печерах скелястих місцевостей. Особливо велику кількість поховань у природних гротах було знайдено на Криті. На наступному ступені розвитку природні печери змінилися штучними могильними камерами, витесаними у скелі. Прототипи такого штучного гроту були віднайдені в середньоелладських некрополях поблизу Халкіді, у Маніці. Перед гробницями був невеликий вхідний простір, який спускався у глибину скелі за допомогою декількох сходинок; маленький портал вів у могильну камеру, круглу або у формі трапеції, криту куполом. Пізніше вхід, так званий *дромос*, ставав чимраз довшим.

Якщо штучні гроти застосовувалися для поховання великої кількості померлих, то поодинокі могили зазвичай влаштовували у вигляді ям або ящиків (так звані шахтні або ящики). В таких випадках могили мали іноді круглу, частіше — прямокутну форму; яму, вириту в землі, обкладали кам'яними глибами і перекривали величезною кам'яною плитою. Тіло померлого лежало в характерній для південних поховань позі — із зігнутими до підборіддя колінами. Такі підземні гробниці були досить поширені на Кікладах і особливо на материку. Важливим матеріалом для вивчення ранньомікенського

мистецтва є знамениті мікенські шахтні гробниці зі встановленими згори кам'яними надгробними стелами з рельєфними зображеннями — головне відкриття Г. Шлімана³⁸, наповнені виробами з золота, золотими масками, які клали на обличчя померлих.

Найцікавішим в архітектурному сенсі є третій тип гробниці, так званий купольний. На Криті зустрічаються гробниці прямокутного плану, наприклад, велика гробниця в Ісопате поблизу Кноса збудована з правильно оброблених квадратів. На Криті, поблизу Агіа Тріади знайдено найдавнішу купольну гробницю круглого плану. Проте у пізній період розвитку критської архітектури

Г. Шліман круглі купольні гробниці майже зникають з ужитку і, навпаки, в мікенській архітектурі сягають надзвичайного розквіту монументальні форми. Наймонументальніші за розмірами і пропорціями купольні гробниці було знайдено в Орхомені, в Середній Греції і в Арголіді.

2. Архітектура гомерівського періоду (XI–IX ст. до н. е.)

(для самостійної роботи)

Археологічні дослідження вказують на те, що так зване дорійське завоювання відкинуло Грецію на кілька століть назад. З досягнень мікенської епохи збереглись нечисленні виробничі навички і технічні пристосування, які мали важливе значення як для нових мешканців країни, так і для решти її попереднього населення. Сама мікенська цивілізація припинила своє існування. На всій території Греції знову на довгий час був встановлений первісно-общинний лад.

Архітектурні пам'ятники цієї епохи мають відбиток занепаду матеріальної культури. Мікенські палаци і цитаделі були закинуті й лежали в руїнах. За їхніми стінами більше ніхто не поселявся. Складалося враження, що в гомерівський період греки розучились будувати будинки й фортеці з кам'яних блоків, як це робили їхні попередники в мікенську епоху. З цього часу майже не залишилося пам'яток архітектури, оскільки матеріалом слугували здебільшого дерево і невипалена, а лише висушена на сонці цегла-сирець.

З огляду на залишки храмів цього періоду — храму Артеміди Ортії поблизу Спарти і храму в Термі в Етолії,— їх стіни були викладені з сирцевої цегли, дах підпирали дерев'яні стовпи, і лише цоколь був виготовлений з поставлених сторч кам'яних плит. Так само примітивно будували будинки. Більшість приміщень була споруджена з колод, підлогою слугувала щільно втрамбована земля, дим від вогнища виходив через отвір у стелі, тому стіни були задимлені.

Поховання гомерівського періоду зазвичай були дуже бідними порівняно з мікенськими могилами. Весь їхній інвентар складали

декілька глиняних горщиків, бронзовий або залізний меч, наконечники списів і стріл у чоловічих могилах, дешеві прикраси в жіночих. У них майже не було гарних цінних речей, зокрема, предметів іноземного, східного походження, які часто траплялись у мікенських похованнях. Усе це свідчить про різкий занепад ремесла і торгівлі, про масову втечу кваліфікованих майстрів-ремесників із розореної країни у чужі краї.

3. Архітектура архаїчного періоду (VIII–VI ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

Грецька архітектура, що сягає коренями глибокої давнини, розквітає в епоху архаїки. Розвиток сакральної архітектури у VII ст. до н.е. збігається з формуванням самостійних міст-держав (полісів) і переходом від патріархального побуту до громадського. Якщо за найдавніших часів зображення богів ставили під деревами, як статую Артеміді в Ефесі, або в дуплах великих дерев, як статую Артеміді в Орхомені, то до VII ст. виникла потреба у храмах. Грецький храм був у той час центром міського життя, не лише релігійного, але політичного й економічного.

На священних ділянках, обнесених огорожею, біля східного фасаду храму просто неба ставили вівтар, а всередині — статую божества. Місце обирали, звичайно, якнайкраще. Часто архітектори ставили святилища на високих пагорбах, іноді на березі моря. Розвиток грецького храму відбувався від найпростіших форм до

складних, від дерев'яних — до кам'яних. Поступово виник оточений з усіх боків колонами периптер. Вхід був зазвичай на сході. Основним приміщенням був наос, або целла. Позаду целли — в адитоні зберігалися дари.

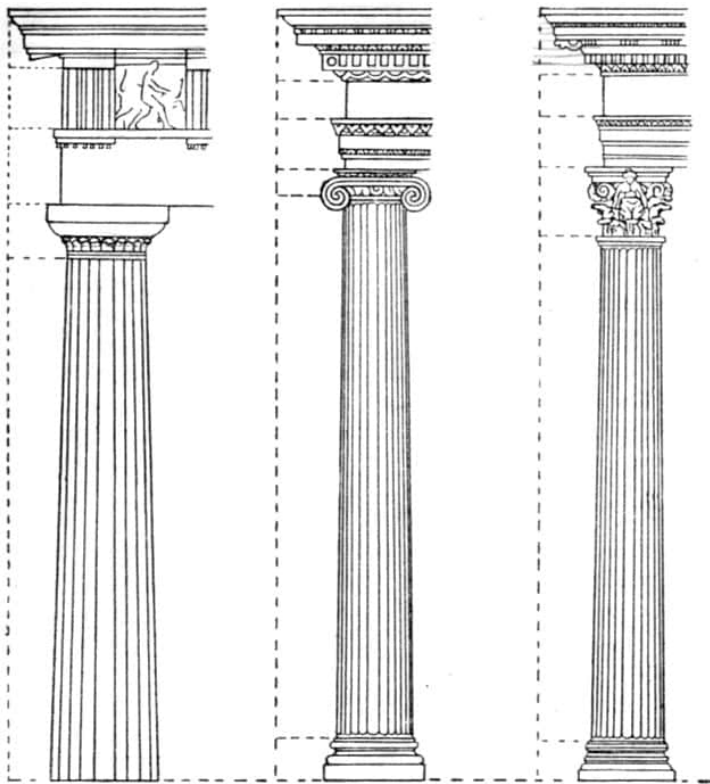
У VII ст. до н.е. виникли архітектурні ордери, в яких втілювалися не лише технічні характеристики споруди, але і художні.

У цей період з'явився дорійський ордер, майже одночасно з ним —

іонійський, і лише

наприкінці V ст. до н.е. виник коринфський ордер.

Колони дорійського ордеру розділені вертикальними жолобками (канелюрами), мають гострі грані. В дорійському ордері переважають чіткі різкі лінії, деяка важкість форм.

Типи колон: дорійського, іонійського та коринфського ордеру.

Колони іонійського ордеру — пишніші, вони видаються тоншими і стрункішими. Іонійська колона ніби призначена нести меншу важкість, ніж дорійська, в ній більше жіночності. Колони

коринфського ордеру є варіантом іонійського, проте мають більше декору. Характерною рисою цього ордеру є капітель у вигляді кошика, вкрита стилізованими листками аканта.

В епоху архаїки основним матеріалом будівництва був камінь — спочатку вапняк, потім мармур. Будівлі не тільки стали міцнішими за дерев'яні, але і виглядали величніше. Незважаючи на цілковиту зміну матеріалу, зовнішній вигляд ордеру залишався колишнім, як і в дерев'яній архітектурі. Часом елементи, що були конструктивними, перетворювались на декоративні. Майстри полюбили прикрашати дахи храмів скульптурними прикрасами – акротеріями¹ і антефіксами². В цей час особливо широкого виготовлення набули спочатку живописні, а потім рельєфні метопи¹⁶, багатофігурні композиції на фризах³⁶, складні сюжетні групи на фронтонах. Для цього використовували теракоту, вапняк, мармур.

Храми архаїки найкраще збереглись на Апеннінському півострові і в Сицилії, де в багатих і жвавих містах грецької колонії процвітали філософія, ремесло, мистецтво. В Пестумі, Селінунті, Агрігенті, Сиракузах зводили величезні храми. Типовим для того часу було прагнення до порядку і краси розташування предметів. Особливістю архаїчних споруд було використання особливостей дорійського ордеру, поєднання напруженості і суворості образу з примхливістю декоративного різьблення деталі, яка прикрашає. Фарба, якою позначені візерунки на камені, також додавала ошатного вигляду будівлям. Очевидно, в пам'яті майстрів були „гомерівські” часи, коли

дерев'яні будинки, палаци, храми були оздоблені залізними прикрасами, що яскраво блищали.

В архаїчну епоху виникало багато питань містобудування, планування житлових кварталів, виділення акрополя, ринкової площі — агори і громадських будівель. Житлові споруди архаїчної епохи були непоказними, найчастіше їх будували з дерева. Для потреб держави будували різні громадські приміщення: зали для зборів, культових церемоній, готелі, театри. Основні типи споруд, які виникли в епоху архаїки і сформовані архітектурні особливості отримали подальший розвиток у класиці та еллінізмі.

4. Архітектура класичного періоду (V–IV ст. до н. е.)

(для аудиторної роботи)

Павсаній

Після Пелопоннеської війни (431 до н. е. – 404 до н. е.) не тільки скоротилось монументальне будівництво, але і перемістилися його центри: замість Аттики такими центрами стали Пелопоннес і Мала Азія.

Давньогрецький письменник Павсаній¹⁹, що залишив опис найвідоміших пам'яток

Греції, вважав найгарнішою спорудою Пелопоннеса храм Афіни Алеї в Тегії, що замінив старий, згорілий 394 р. до н. е. Його збудував і прикрасив знаменитий майстер Скопас²⁶. Архітектура стала набувати дещо іншого характеру: якщо раніше у ній провідну роль відігравали храмові споруди, то тепер більшу увагу приділяли цивільній архітектурі — театрам, приміщенням для зборів, палестрам, гімнасіям. Нові тенденції в архітектурі виразились і в прагненні створити загальноелліністичний стиль — койне. До видатних архітекторів того часу належать Філон, Скопас, Поліклет Молодший, Піфій.

В епоху ранньої класики поліси Малої Азії втрачають провідну роль у розвитку мистецтва. Найважливішими центрами діяльності художників, скульпторів, архітекторів стають Північний Пелопоннес, Афіни і грецький Захід. Мистецтво цієї пори освітлене ідеями визвольної боротьби проти персів і торжества поліса. Героїчний характер і підвищення уваги до людини-громадянина, що створила світ, де вона вільна і де поважається її гідність, вирізняє мистецтво ранньої класики. Мистецтво звільняється від жорстких рамок епохи архаїки, це є час пошуків нового та інтенсивного розвитку різних шкіл і напрямів. Вагомими у розвитку ранньокласичної архітектури і скульптури стали такі споруди, як скарбниця афінян у Дельфах, храм Афіни Афаї на о. Егіна, так званий храм Е в Селінунті і храм Зевса в Олімпії.

Скарбниця афінян у Дельфах

Храм Афіни Афаї на о. Егіна

Храм Е в Селінунті

Храм Зевса в Олімпії.

Провідним типом будівель як і раніше залишався храм. Храми дорійського ордера споруджують на Заході: декілька храмів в Агрігенті, серед яких

вирізняється так званий храм Конкордії (насправді — Гери Аргеї), що вважається кращим з дорійських храмів в Італії. Проте масштаби будівництва

Храм Конкордії

споруд громадського призначення в Афінах значно перевершують все те, що з'являється в інших частинах Греції. Свідома і цілеспрямована політика афінської демократії, очолюваної Периклом²⁰, — перетворити Афіни не тільки в наймогутніший, але і найкультурніший та найпрекрасніший поліс Еллади, зробити рідне місто осередком всього кращого, що є у світі, — мала практичне втілення і в широкій будівельній програмі. З часів Пісістрата, Кімона

й, особливо, Перикла в Афінах з'являються чисельні чудові будівлі — храми, портики, будинки для гімнастичних та музичних змагань

тощо.

Величною пам'яткою будівельного мистецтва класичної епохи був Парфенон — храм Афінидіви — покровительки міста. Ця чудова споруда навіть тепер,

Парфенон

напівзруйнована, захоплює гармонією пропорцій, строгою простотою та відчуттям монументальності, хоча й Парфенон був не дуже великим (його загальна площа була близько 2 тис. м² — 30×70). Будівничими Парфенона були зодчі Іктин⁹ та Каллікрат. Парфенон був розташований на акрополі, де були й інші всесвітньо відомі споруди: маленький храм Ніки Аптерос (безкрилої) та Ерехтейон — єдиний у грецькій архітектурі храм з абсолютно асиметричним планом, споруджений в іонійському стилі.

З освітленими площинами зіставлені затінені портики, білий мармур стін відтіняється елевсинським мармуром фризу, на масивних постаментах зображені

Ерехтейон

легкі колони і фігури каріатид.

На акрополь можна було потрапити через розкішний, прикрашений колонами вхід — Пропілеї. Акрополь був центром суспільного та релігійного життя Афін.

Пропілеї. Реконструкція

Метопи й фронти Парфенона були прикрашені скульптурними зображеннями, що відтворюють героїчні оповіді й легенди, а на фризі, розташованому не над колонами, а дещо позаду них, на самій стіні будівлі була зображена процесія Панафінейського свята в Афінах. У самому храмі була статуя Афін.

В останній третині V — поч. IV ст. виникає багато громадських будівель — пританеїв для урочистих обідів і прийомів послів,

гімнасіїв для навчання хлопців, телестерионів²⁹, подібних до збудованого Іктином у 435–430 роках „залу посвячення” для елевсинських містерій. Вісім витесаних у скелі сходин, на яких сиділи місти (втаємничені учасники містерій), збереглися дотепер, перекриття залу підтримували двадцять, очевидно, дерев’яних колон, існували також хори, на яких розміщувалися наближені до містерій люди.

5. Архітектура елліністичного періоду (др. пол. IV – середина I ст. до н.е.)

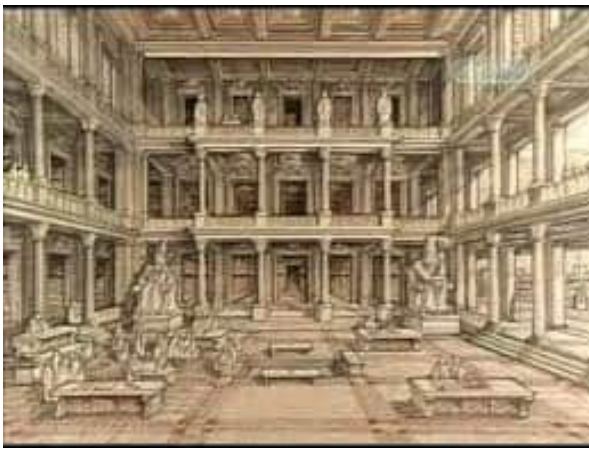
(для аудиторної роботи)

Бурхливий розвиток архітектури в епоху еллінізму значною мірою пов’язаний із прагненням правителів прославити могутність своїх монархій в архітектурних пам’ятках, створенням великих міст у віддалених районах античної периферії, куди сягали грецькі воїни.

Величезна кількість нових міст виникла в епоху еллінізму в різних частинах античного світу. Називалися вони найчастіше на честь їх засновників-монархів — Александріями, Селевкіями, Антиохіями. Вже останніми роками царювання Олександра Македонського, коли за його наказом було створено близько сімдесяти міст, а після його смерті діадох Селевк збудував сімдесят п’ять нових, так що у будівників та архітекторів не було нестачі в роботі. Спосіб планування міст еллінізму вирізнявся строгою впорядкованістю. Міста планували правильними кварталами з прямими вулицями та

прямокутними площами. Таке планування не було поширене у Греції попередньої епохи, тільки архітектор Гіпподам з Мілету (V ст.) розробляв такі плани міст. Зокрема, розташовану в гирлі Нілу Александрію (засновану у 332—331 рр.) спланував архітектор Динократ. Ширина головних вулиць міста сягала 30 метрів. Більш, ніж четверту частину площі міста займали царські палаци, до складу яких входила й Александрійська бібліотека (Мусейон).

Яскравим прикладом елліністичного міста є Прієна в Малій Азії. У центрі міста на пагорбі був споруджений акрополь, посередині нижнього міста розташовувалась площа, оточена колонами. Тут

розташовувався храм Афіни, який збудував архітектор Піфій близько 334 р., еклесіастерій — місце народних зборів, гімнасій, урядові будинки й інші споруди.

В епоху еллінізму особливо процвітали малоазійські міста, що

Александрійська бібліотека

служували центрами жвавої торгівлі Сходу і Заходу, осередком багатьох ремесел і виробництв, культури і мистецтва. В Прієні, Мілеті, Сардах, Магnezії на Меандрі, Пергамі в той час будували численні й величні споруди.

Бурхливе будівництво велося і на багатих торгових островах Егейського моря — Родосі, Делосі, Косі. З метою захисту еллінські

міста не тільки мали могутні оборонні споруди, але були часом розділені на квартали, з власними оборонними мурами.

У цей період зводили багато громадських будівель суспільного призначення — пританеїв для засідань посадовців, гімнасіїв для навчання хлопців. Велику увагу надавали будівництву арсеналів (архітектор Філон), підземних водозбірних цистерн (Александрія), морських гаваней, доків (Афіни), хвилерізів, маяків (Фароський маяк) та інших споруд, необхідних для життя величезним містам еллінізму. Широкого розвитку набула архітектура житлових будинків (Делос, Прієна) та палаців (Пергам, Пелла). Будівельні матеріали здебільшого використовували ті ж, що і в класичну епоху — мармур, вапняк, дерево, цеглу.

Принцип еллінізму — взаємодія архітектури з людиною — особливо яскраво проявився у вівтарі Зевса в Пергамі (180 р. до н.е.).

Пергамський вівтар

Велична іонійська колонада вівтаря Зевса ніби втілює досконалість і могутність олімпійського пантеону. В епоху еллінізму у зв'язку з розквітом архітектури великого поширення набули фрески й особливо мозаїка. У творах художників Пергамського царства переважали піднесені героїчні сюжети. Майстри еллінізму і в живописі надавали перевагу незвичайним та захоплюючим темам.

У мозаїці, що прикрашала підлоги житлових будинків і громадських споруд у Делосі, Прієні, Херсонесі, палаців в Пеллі, в творах Сосія і Діоскуріада з Самоса майстри зверталися до

Мозаїка у будинку в Херсонесі

побутових сценок з життя і міфологічних образів, а також сюжетів, що черпали з сучасних на той час комедій або романів. У мозаїці отримали своє вираження різні тенденції: вільна, живописна манера трактування сюжету або композиція, що тяжіє до класичної продуманості і стриманості у переданні улюблених еллінізмом драматичних сцен.

Елліністичній архітектурі було властиве прагнення до грандіозності, пишного оздоблення, що зумовило відмову від простоти й гармонії класичної архітектури.

Отже, архітектура Давньої Греції була справжнім втіленням своєї епохи й на довгий час визначила напрям розвитку світової архітектури.

Питання для повторення

1. Яка споруда найкраще характеризує архітектурний стиль на Криті? Назвіть її особливості.
2. Які типи поховальних споруд крито-мікенського періоду?
3. Охарактеризуйте типи архітектурних ордерів VII ст. до н. е.
4. Назвіть особливості архітектури класичного періоду.
5. Які риси розвитку архітектури в епоху еллінізму?

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Брунов Н. И. Памятники афинского Акрополя / Н. И. Брунов. – М., 1973. – 220 с.
2. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции / Л. Винничук. – М., 1988. – 496 с.
3. Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции / Б. Р. Виппер. — М., 1972. – 436 с.
4. Дмитриева Н. А. Античное искусство / Н. А. Дмитриева, Л. И. Акимова. – М., 1988. – 59 с.
5. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции / С. Я. Лурье. — М.-Л., 1957. – 400 с.
6. Любимов Л. Д. Искусство Древнего мира / Л. Д. Любимов. – М., 1971. – 154 с.
7. Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. Средние века. Новое время / В. М. Полевой. – М., 1984. – 536 с.
8. Соколов Г. И. Искусство Древней Греции / Г. И. Соколов. – М., 1980. – 224 с.
9. Полек Микола. Життя греків і римлян / Микола Полек. – Львів, 1925. – 292 с.
10. Сергеев В. С. История Древней Греции / В. С. Сергеев. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2008. – 926 с.

11. Boardman J. The Art and Architecture of Ancient Greece, Thames and Hudson / J. Boardman, J. Dorig, W. Fuchs, M. Hirmer. – London, 1967. – 600 p.
12. Stierlin H. Greece: From Mycenae to the Parthenon / H. Stierlin. – Taschen, 2004. – 235 p.
13. Lauter H. Die Architektur des Hellenismus. Wissenschaftliche Buchgesellschaft / H. Lauter. – Darmstadt, 1986. – 329 S.
14. Knell H. Grundzüge der griechischen Architektur / H. Knell. – Darmstadt, 1980. – 318 S.

Додаткова література

1. Боннар Андре. Греческая цивилизация / А. Боннар. – М., 1992. – Кн. 1-3.
2. История Древней Греции; под ред. В. И. Кузицина. М., 1986. – 382 с.; 2-е изд. М., 1996. – 398 с.; 3-е изд. М., 2000. – 399 с.
3. Колобова К. М. Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. Л. Озерская. – Л., 1959. – 166 с.
4. Лурье С. Я. Заговорившие таблички / С. Я. Лурье. – М. : ЗАО «МК- Периодика», 2002. – 208 с., илл.
5. Павсаний. Описание Эллады; пер. С. П. Кондратьева под ред. Е.Никитюк. Пред. Э. Фролова / Павсаний. – СПб. : Алетейя, 1996. – Т. 1. Кн. 1–4. – 336 с.

Електронні ресурси

1. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древнего Рима и Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: labyrinthos.ru/book/vinnichuk_ljudi-nravy-i-obychai-drevney-grecii-i-rima.html
2. Древняя Греция. Культура, история, искусство, мифы и личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ellada.spb.ru/>
3. Электронная Библиотека Гумер - книги, учебники: история ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/
4. Эллада: мифология Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hellados.ru/>
5. Сергеев В. С. История Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rulit.me/>

Іменний покажчик

¹Акротерій – скульптурна прикраса, розташована над кутами фронтона архітектурної споруди.

²Антефікс – архітектурна прикраса з мармуру чи теракоти з рельєфним орнаментом або зображенням фантастичної тварини. Антефікси зазвичай розташовували по всьому периметру будівлі.

³Арура – одиниця виміру площі, яка була поширена у древніх єгиптян. Арура дорівнює 100 королівським ліктям, тобто 10 000 ліктів², що приблизно становить 2735,29 м².

⁴Боспорська держава (Боспор) – одна з античних держав Північного Причорномор'я з центром на берегах Керченської протоки та у прилеглих до неї районах.

⁵Геллеспонтом давні греки називали протоку між Європою (Фракією) та Малою Азією (Анатолією). Пізніше вони перейменували її на Дарданелли.

⁶Гесіод (ймовірно, жив між кінцем VIII та початком VII ст. до н. е.) — перший відомий на ім'я давньогрецький поет, засновник дидактичного епосу, рапсод.

⁷Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 – бл. 425 до н. е.) – давньогрецький історик, якого Ціцерон назвав „батьком історії”. Один із перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу, написавши працю „Історія” у дев'яти книгах. IV-а книга його твору („Мельпомена”) містить відомості з географії, теогонії та міфології, історії, лексики скіфів і стала першим детальним описом Північного Причорномор'я.

⁸Емпорій – місце (чи місцевість), що слугувала складом для товарів, які перевозили морем. На місці емпоріїв часто засновували колонії, наприклад у Північному Причорномор'ї. Найвідоміший у Греції

емпорій був на території афінського порту Пірей.

⁹Іктин (друга пол. V ст. до н.е.). Грецький архітектор, автор Парфенону в Афінах (разом з Каллікратом і Фідієм) і храму Аполлона в Аркадії.

¹⁰Іпотека – форма відповідальності боржника перед кредитором своєю землею. На межі земельної ділянки позичальник ставив стовп з написом, який свідчив, що ця земля забезпечує борг. Такий стовп називався „іпотекою”, (з грец. „підпора”, „підставка”).

¹¹Клер – (грецьк. „жереб”) – найменування земельного наділу, який громадянин грецького поліса отримував у результаті попереднього жеребкування.

¹²Клерухії – давньогрецькі військово-землеробські поселення, які зазвичай виводили на територію підлеглих або союзних держав.

¹³Лікурґ – легендарний спартанський законодавець VI ст. до н. е. Створив політичні інститути спартанського суспільства. На батьківщині його шанували як бога.

¹⁴Медимни – одиниця виміру сипких і рідких тіл, приблизно 52,5 л.

¹⁵Меотида – назва Азовського моря у греків і римлян.

¹⁶Метопа – елемент фризу дорійського ордеру у вигляді кам'яних чи керамічних плит. Метопи часто були прикрашені рельєфами чи живописом.

¹⁷Метрополія у Давній Греції – місто-держави (поліс), яке мало колонії (інші поліси).

¹⁸Міркмеїї – невелике місто античного часу, руїни якого містяться в межах сучасного міста Керч.

¹⁹Павсаній – давньогрецький письменник II ст. до н. е., географ і мандрівник, автор твору „Опис Еллади” у 10 кн., своєрідного путівника найвідомішими пам’ятками історії та культури Аттики і Мегар (кн. I), Коринфу (кн. II), Пелопоннесу (кн. III–VIII), Беотії та Фокіди (кн. IX–X).

²⁰Перикл (495 до н. е. – 429 до н. е.) – афінський державний діяч, оратор, полководець. Час правління Перікла називали „золотим століттям”, або „золотою добою Афін”, і характеризували як найвищий внутрішній розквіт Греції.

²¹Пліній Старший, Гай Пліній Секунд (23 (24) р. н.е. – 79 р. н.е.) римський історик, письменник, державний та військовий діяч.

²²Пологи – об’єднання, на які ділились племена.

²³Понт – північно - східна область Малої Азії, на півночі прилягає до Понту Евксинського – Чорного моря.

²⁴Пропонтида – антична назва сучасного Мармурового моря між Дарданеллами (Геллеспонтом) та Босфором Фракійським, між Європою (Фракією) та Малою Азією.

²⁵Пританей – установа для засідання ради старійшин (пританів). Будівлю традиційно присвячували богині домашнього вогнища – Гестії. У ній постійно підтримували вогонь і греки, вирушаючи в дорогу у пошуках нових колоній, брали з собою частинку цього вогню як символ непорушного зв’язку з батьківщиною.

²⁶Скопас – давньогрецький скульптор, архітектор та художник (395 до н.е. – 350 до н.е.), чия творчість завершила період пізньої класики. Представник новоаттичної школи, Скопас першим серед давньогрецьких скульпторів відмовився від бронзи та звернувся до мармуру.

²⁷Солон (640 – 560 рр. до н.е.) – афінський політичний діяч, законодавець, поет. В 594 р. до н. е. став архонтом, отримав

надзвичайні повноваження для подолання політичної та економічної кризи. Скасував більшість привілеїв аристократії та сприяв розвитку демократії в Афінах.

²⁸ Страбон (64 р. до н. е. – 24 р. н. е.) – давньогрецький географ та історик. Найвідомішою працею Страбона є сімнадцятитомна „Географія”, написана близько 7 р. до н. е. та присвячена опису країн і людей в усьому відомому тоді світі.

²⁹Телестерион – критий зал для зібрань, призначений для таємничих елевсинських містерій, пов’язаних з культом богині землеробства – Деметри.

³⁰Теофраст (371 р. до н.е. – 287 р. до н.е.) — давньогрецький філософ, учень Платона, друг і послідовник Аристотеля, вчений, який разом з Аристотелем був засновником ботаніки і географії рослин.

³¹Тірітака – давньогрецьке місто Боспорського царства, засноване на південь від Пантікапея.

³²Тіртей – елегійний поет, який жив у Спарті у другій половині VII ст., представник жанру „військової пісні”.

³³Фети – найнижча майнова група громадян (дрібні землероби, арендатори, поденники, міська біднота).

³⁴Філа – (коліно) плем’я, об’єднання, община.

³⁵Фратрія — підрозділ населення, який першочергово ґрунтується на родовому принципі.

³⁶Фриз — декоративна композиція у вигляді горизонтальної полоси чи стрічки, яка увінчує чи обрамляє певну частину архітектурної споруди.

³⁷Херсонес Таврійський — старогрецьке місто-держава у південно-західній частині Криму.

³⁸Шліман Г. (1822–1890) – німецький археолог, дослідник античної культури. У 1870 р. Г. Шліман відкрив руїни Трої, проводив розкопки в Мікенах на острові Ітака, в Орхомені і Тиринфі. Г. Шліман довів, що гомерівський епос про Троянську війну має фонічну основу. Г.Шліман відкрив невідому древню егейську цивілізацію.

- Навчальне видання

ІСТОРІЯ АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Частина I

Підручник для студентів гуманітарних факультетів

**ГЛУЩЕНКО Ліна Михайлівна
НАЗАРЕНКО Ольга Юріївна
РОМАНЮК Ірина Арсенівна**

ЛНУ імені Івана Франка